Negovanje kritičkog pristupa istoriji Kosova: Izučavanje narativa nastavnika istorije o Drugom svetskom ratu

Autori:
Ana Di Lelio, Orli Fridman,
Srđan Hercigonja i Abit Hodža

Februar 2017

Negovanje kritičkog pristupa istoriji Kosova: Izučavanje narativa nastavnika istorije o Drugom svetskom ratu

Autori:
Ana Di Lelio, Orli Fridman, Srđan Hercigonja i Abit Hodža

Prevod na srpski jezik:
Luna Đorđević

Prevod na albanski jezik:
Garentina Kraja

Oral History Kosovo CFCCS
CENTER FOR COMPARATIVE CONFLICT STUDIES AT THE FACULTY OF MEDIA AND COMMUNICATIONS

Finansirano od strane:
AUSTRIAN DEVELOPMENT AGENCY

Stavovi i zaključci u ovom istraživanju su isključivo stavovi i zaključci autora i ne predstavljaju stavove Austrijske agencije za razvoj.

Sadržaj

Uvodni siže 4

Poglavlje 1: Uvod 6

Poglavlje 2: O istraživanju 8

Poglavlje 3: Istoriografije Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, Srbiji i na Kosovu od 1945. godine do danas 13

Poglavlje 4: Nastavnici istorije i predavanje istorije na Kosovu u školama na srpskom jeziku. 30

Poglavlje 5: Nastavnici istorije i predavanje istorije na Kosovu u školama na albanskom jeziku 37

Poglavlje 6: Zaključci 48

Dodatak A: Pravni Kontekst 52

Dodatak B: Udžbenici 53

Dodatak C: Spisak intervjua 54

Uvodni siže

Ovaj izveštaj pruža jedinstven uvid u način na koji se istorija predaje u srednjim školama na Kosovu, sa fokusom na predavanje istorije Drugog svetskog rata. Rezultati su zasnovani na istraživanju sprovedenom od strane dve grupe istraživača u dva odvojena obrazovna sistema koja postoje na Kosovu. Jednim sistemom rukovode kosovske vlasti (albanske srednje škole), a drugim Beograd (srpske srednje škole). Obavljanjem opsežnih intervjua sa dvadeset i pet (25) nastavnika, istraživači su uspeli da dobiju do sada najverniju predstavu onoga što se zapravo događa tokom školske nastave.

Drugi svetski rat je, kao tema predavanja, bio izabran za ovo istraživanje jer je taj događaj bio pokretačka snaga socijalističke Jugoslavije, i skoro sigurno nijedan drugi događaj u modernoj istoriji Kosova i Srbije nije imao takvu snagu da proizvede nacionalne narative i kontranarative. Štaviše, proučavanjem primarnih i sekundarnih izvora o udžbenicima na temu Drugog svetskog rata, predstavljenih u ovom izveštaju, pokazano je koliko istorijom ovog sukoba – bilo albanskom ili srpskom – dominiraju uski i iskrivljeni pogledi, koji oslikavaju jaku vezu između istorijskih narativa i pitanja izgradnje nacije.

Nalazi ovog izveštaja, međutim, ukazuju na to da problem sa predavanjem istorije Drugog svetskog rata na Kosovu ne proističe samo iz još uvek dominantnih, uzajamno isključivih nacionalističkih narativa. Pravi problem je zapravo mnogo složeniji:

- Nastavnici iz obe grupe su "nosioci" svojih nacionalnih narativa. Međutim, ovi nacionalni narativi nisu homogeni – svaki nastavnik je dodatno pod uticajem sopstvenih ideoloških i političkih stanovišta, dok poreklo nastavnika definiše njihov pristup predavanju i interakciju sa istorijom.

- Nastavnici nemaju poverenje u uticaj institucionalnih vlasti (strane vlade, međunarodne organizacije, ministarstva njihovih država) na njihove metode i prakse predavanja. Sa druge strane, oni su takođe konformisti, i uglavnom se konformiraju administrativnim direktivama poput kurikuluma i programa, dokle god se one ne suprotstavljaju duboko ukorenjenim uverenjima o ličnim i društvenim pričama o ratu.

- Lične i društvene priče koje nastavnici koriste prilikom predavanja nisu samo privatne, već oslikavaju i političke podele koje se nalaze ispod površine naizgled homogenih nacionalnih narativa. One su takođe i ideološke prirode, i doprinose daljem otežavanju razumevanja fundamentalnih pitanja o istoriji Drugog svetskog rata: Koja je priroda fašizma? Kako da osuđujemo saradnju sa fašistima? Koliko je bilo oblika otpora fašizmu? Ko su bili partizani? Šta je bio Holokaust?

Nalazi ovog izveštaja pokazuju da je nastavnicima na Kosovu neophodna bolja akademska povezanost. Promena ne može da dođe spolja, čak ni uz pomoć reformista sa najboljim namerama, poput stručnjačkih grupa zainteresovanih za promovisanje istorijskog dijaloga među neprijateljskim narodima.

Naprotiv, kako bi bila uspešna, promena mora prvo da dođe iznutra, prekidom insularnih istoriografija Drugog svetskog rata Kosova i Srbije. Albanskim i srpskim istraživačima su neophodna sredstva za studiranje u inostranstvu, za sprovođenje arhivskih istraživanja u regionu i izvan njega, kako bi proizveli novi opus literature o istoriji Drugog svetskog rata koja se bavi fundamentalnim aspektima konflikta, koje nacionalni istorijski narativi često isključuju ili izobličuju.

Poglavlje 1: Uvod

Ovo istraživanje se fokusira na način na koji nastavnici u srednjim školama na Kosovu predaju istoriju Drugog svetskog rata mlađim generacijama.

U skorije vreme, veliki broj publikacija se bavio ulogom razvoja nastavnog programa i istorijskih udžbenika u oblikovanju predavana priče o prošlosti u državama bivše Jugoslavije.[1] Međutim, samo predavanje istorije nije bilo tema istraživanja, iako je uloga nastavnika istorije ključna za oblikovanje načina na koji se učenici odnose prema istoriji, istoriografiji i politici sećanja, i kako ih razumeju. Nasuprot prethodnim istraživanjima koja su bila ograničena na komparativnu analizu nastavnih sredstava – udžbenika, zvaničnog nastavnog plana, zvaničnih pedagoških metoda – mi se neposredno bavimo nastavnicima, pokušavujući da se približimo razumevanju onoga što se zaista događa za vreme nastave.

Zbog čega se naše istraživanje fokusira na Drugi svetski rat?

Na Kosovu, istoriografije Drugog svetskog rata, kao i pojedinačna i kolektivna sećanja, i dalje utiču na trenutne političke probleme, koji takođe povratno utiču na njih.[2] Ovo nije ograničeno samo na Kosovo, naravno, niti na širi region bivše Jugoslavije, sa kojom Kosovo deli svoju posleratnu istoriju. Kao jedan od verovatno najtraumatičnijih događaja XX veka, Drugi svetski rat je proizveo mitologizovane i politizovane istoriografije u skladu sa projektima nacionalne legitimizacije, kao i negacije, širom Evrope. Ovaj fenomen je počeo odmah nakon Drugog svetskog rata, kada su i bivši Istočni blok i zapadnoevropske zemlje gradile svoj legitimitet na ikoničnom predstavljanju borbe protiv fašizma i nacizma. Za posleratnu Jugoslaviju, antifašistička borba je bila moćni stvaralački mit koji je dominirao obrazovnim i kulturnim politikama.[3]

Padom komunizma i proširenjem Evropske unije, zvanična revizija nacionalnih javnih sećanja i istoriografija se odvijala u mnogim zemljama. Ali su u Jugoslaviji te revizionističke istoriografije Drugog svetskog rata, pored brojnih drugih faktora, tragično obezbedila opravdanje

1 Augusta Dimou, ed., *"Transition" and the Politics of History Education in Southeast Europe*. George Eckert institute (Gottingen: V&R Unipress), 2009; Wolfgang Hopken, ed., *Oil on Fire? Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South Eastern Europe.* Georg Eckert Institute Studies on International Textbooks Research 89 (Hannover: Hahnsche Buchhandlung), 1996; Christina Kolouri, ed., *Clio in the Balkans: The Politics of HIstory Education* (Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe: 2002); Shkelzen Gashi, "Kosova 1912-2000 in the History Textbooks of Kosova and Serbia," in *Civic and Uncivic Values in Kosovo. History, Politics, and Value Transformation,* edited by Sabrina P. Sabrina, Albert Simkus, and Ola Listhaug (Budapest-New York: Central European University Press, 2015), 237-272 and "Kosova 1912-2000 in the History Textbooks of Kosova, Albania and Serbia" (Prishtina: KAHCR and KEC, 2012); Dubravka Stojanovic, "Secanje protiv istorije. Udzenici istorije kao globalni problem," Београдски историјски гласник IV (2013): 185-204 and "Konstrukcija proslosti – slucaj srpskih udzbenika istorije," *Genero, 10-11* (2007): 51-61 and "Serbia: History to Order," (2007). http://chalkboard.tol.org/serbia-history-to-order/ (Accessed September 27, 2016); Marijana Toma, ed., *Forum za trazicionu pravdu - Udžbenici istorije u post-konfliktnim društvima: Obrazovanje za pomirenje?* (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2015).

2 Among others, Christian Karner and Bram Mertens, eds., *The Use and Abuse of Memory. Interpreting World War II in Contemporary European Politics* (Transaction Publishers: 2013) and Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner, Claudio Fogu, eds., *The Politics of Memory in Postwar Europe*, (Duke University Press, 2006).

3 Za obimniju raspravu o kulturnoj izgradnji ovog stvaralačkog mita videti Andrew B. Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation, Literature and Cultural Politics in Yugoslavia* (Stanford University Press: 1998).

za raspad državnog nadnacionalnog jedinstva, i za ratove devedesetih.[4] Na posleratnom Kosovu, čiju državnost Srbija još uvek osporava,[5] različite istoriografije Drugog svetskog rata crpe snagu iz različitih nacionalnih sećanja ovog nasilnog događaja, pod uticajem oprečnih interpretacija proteklih šest decenija istorije Kosova. Zbog toga, ove istoriografije imaju potencijal da produbе uzajamno nepoverenje između Albanaca i Srba.

Ovo istraživanje proučava neke od ključnih aktera koji proizvode i prenose albanske i srpske istoriografije i sećanja na Kosovu: nastavnike državnih srednjih škola, kao "vektore sećanja,"[6] zvanične nosioce dveju različitih verzija istorijskog sećanja. Uloga nastavnika i njihovih izbora načina predstavljanja istorije u nastavi je ključno, a ponekad i bitnije od samih udžbenika. Zbog toga nam je cilj da steknemo dublje razumevanje ovih aktera i njihove uloge u oblikovanju suprotstavljenih prošlosti u odnosu na sadašnjost, kao i na strategije političke upotrebe prošlosti.[7]

Ovaj rad se sastoji iz tri dela. Prvo, objašnjavamo na koji način smo osmislili istraživanje (2. poglavlje). Potom predstavljamo pregled menjanja istoriografije Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, na Kosovu i u Srbiji, kao i analizu udžbenika korišćenih od strane srpskih i albanskih nastavnika (3. poglavlje). Na kraju opisujemo i analiziramo detaljne intervjue koje smo sproveli sa nasumičnim uzorkom nastavnika srednjih škola, koje smo pitali kako pričaju o Drugom svetskom ratu na času; na koji način koriste udžbenike ili drugi nastavni materijal; i kako se nose sa traumatičnim događajima koji su se tokom Drugog svetskog rata dogodili na Kosovu (3. i 4. poglavlje).

4 O brojnim faktorima koji su doveli do raspada Jugoslavije, uključujući i istoriografiju, videti Dejan Jović, "The Disintegration of Yugoslavia: A Critical Review of Explanatory Approaches," *European Journal of Social Theory* 4, 1 (2001): 101-120 i Jasna Dragović Soso, "Why did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations," in *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Dissolution*, co-edited with Lenard J. Cohen (West Lafayette: Purdue University Press: 2008), 1-39.

5 Nije Srbija jedina država koja nije priznala Kosovi, ali je samo Srbiju bitno spomenuti ovde za potrebe našeg istraživanja. Do danas, nezavisnost Kosova je priznalo 112 država, od ukupno 193 članica Ujedinjenih nacija.

6 Mi koristimo termin "vektori sećanja", upotrebljenog u analizi posleratne francuske Henrija Rusoa, *The Vichy Syndrome*: *History and Memory in France since 1944* (Harvard University Press, 1991). Videti takođe Nancy Wood, *Vectors of Memory: Legacy of Trauma in Postwar Europe* (Oxford University Press: 1999).

7 Strategije sećanja su fokus ovog rada: Georges Mink and Laure Neumayer, *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe*. *Memory Games* (Palgrave, 2013); Muriel Blaive, Christian Gerbel, and Thomas Lindenberger, eds., *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust* (Studien Verlag: 2011); Malgorzata Pakier, and Stråth Bo, *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance* (Berghan Books: 2010).

Poglavlje 2: O istraživanju

Krajem proleća i tokom leta 2016. godine, sproveli smo detaljne intervjue sa uzorkom nastavnika istorije na Kosovu, albanskih i srpskih.

Ove dve grupe trenutno funkcionišu pod nadležnošću dve različite vlade, Ministarstva prosvete, nauke i tehnologije Republike Kosova, i Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republke Srbije. Međutim, ovo odvajanje nije uvek postojalo u prošlosti, kada su neki od ispitanika radili pod različitim obrazovnim sistemima i politikama. Vodili smo računa o ovom promenljivom institucionalnom okviru, kojem smo se na kratko posvetili u 3. poglavlju, kada smo pojedinačno pitali nastavnike o tome kako predaju istoriju Drugog svetskog rata, a naročito o tome kako je rat tekao na lokalnom nivou.

Za intervjue smo pripremili okvirna pitanja, ali ih nismo koristili u upitniku. Umesto toga, vodili smo razgovore sa nastavnicima, što ćemo objasniti u daljem tekstu.

Autori/istraživači

Dva tima istraživača je radilo na osmišljavanju celokupne studije, određivanju uzoraka i sprovođenju intervjua. Svi intervjui su bili sprovođeni na jeziku ispitanika.

Albanske nastavnike su intervjuisali: Ana Di Lelio (*Anna Di Lellio*), profesorka političkih nauka na Njujorškom univerzitetu (NYU) i na univerzitetu Nova škola (*New School*) u Njujorku, i direktorka Inicijative za usmenu istoriju Kosova; i Abit Hodža (*Abit Hoxha*), stručnjak za medije i doktorant novinarstva, poznati komentator političkih i kulturnih tema na Kosovu. U četiri slučaja, intervjue su sprovodili oba člana tima zasebno, dva Ana Di Lelio, i dva Abit Hodža.

Srpske nastavnike su intervjuisali: Orli Fridman, profesorka političkih nauka na Fakultetu za medije i komunikacije (FMK) Singidunum univerziteta, i direktorka Centra za komparativne studije konflikta (CFCCS); i Srđan Hercigonja, mlađi saradnik u Centru za komparativne studije konflikta (CFCCS) na Fakultetu za medije i komunikacije. Hercigonja je završio master studije iz političkih nauka. Interdisciplinarno istraživanje kojim se bavi Orli Fridman u okviru studija mira i konflikta, i studija sećanja, je usmereno na Srbiju i odnose između Srbije i Kosova.

Ispitanici

Sproveli smo ukupno 25 intervjua, podeljenih u dva uzorka: albanske i srpske nastavnike. Prva grupa je veća, pošto je albanska populacija na Kosovu brojnija od srpske, te je i broj albanskih škola takođe veći.

Sa Albancima smo sproveli 17 intervjua sa nastavnicima i dva sa autorima udžbenika; od nastavnika, jedan je skoro postao administrator u obrazovanju, a četvoro je u penziji. Sa Srbima smo sproveli 5 intervjua sa zaposlenim nastavnicima.[8]
Intervjui su bili u skladu sa regionalnim, rodnim i starosnim razlikama.

- Odlučili smo se za širu regionalnu reprezentaciju iz očiglednog razloga - kako bismo skupili opširniji pogled na predavanje istorije na Kosovu. Kosovo uključuje regione koji su ekonomski, politički i istorijski sprecifični, i mi smo započeli istraživanje sa pretpostavkom da će na rad nastavnika uticati njihovo poreklo i mesto u kojem drže nastavu.

- Intervjuisali smo srpske nastavnike na dve lokacije: Kosovska Mitrovica i Gračanica. Dva ispitanika žive u blizini Gračanice (oko 15km izvan grada) i putuju svakodnevno iz sela u grad. Pošto je grad južno od reke Ibar, u blizini Prištine, njihovi društveni, kulturni i poltički konteksti su vezani za savremeno Kosovo nakon proglašenja nezavisnosti, i oni su, u manjoj ili većoj meri, integrisani u to društvo. Preostala tri srpska nastavnika rade u Kosovskoj Mitrovici, odnosno severno od reke Ibar, u delu Kosova koji se graniči sa Srbijom. Dvoje njih žive u gradu, dok treći ispitanik, poreklom sa Kosova i raseljen 1999. godine, putuje na posao sa teritorije Srbije. Oni su udaljeniji od države Kosova, u bukvalnom i političkom smislu.

- Regionalne razlike su igrale važnu ulogu i među Albancima, i mi smo uključili širok spektar njih. Intervjuisali smo nastavnike iz južnog dela Kosovske Mitrovice, i obližnjeg Vučitrna; Srbice; Peći i Kline; Prizrena; Đakovice i Gnjilana. Pošto je glavni grad i urbani centar, nastavnici iz Prištine su najviše zastupljeni.

- Naš cilj je bio da osiguramo rodnu predstavljnost, iako su nastavnici istorije uglavnom muškarci, te su zato žene manjina u našim uzorcima: među njima je bila jedna srpska nastavnica i pet albanskih.

- Oba uzorka uključuju nastavnike koji su počeli da rade pre 1999. godine, kad se okončao rat, ali i kada se promenio status Kosova, i mlađe generacije koje su počele da predaju nakon rata. Razgovor sa starijm generacijama nam je pružio uvid u način predavanja istorije iz vremena Jugoslavije pa sve do danas, što uključuje i školovanje naših ispitanika.

Izbor ispitanika

Ispitanici su izabrani nasumično i putem efekta „grudve snega". Mi smo odredili albanske nastavnike bez upotrebe institucionalnih kontakata, kako bismo obezbedili veću slobodu interakcije sa našim ispitanicima. Počeli smo od uspostavljanja prve ture ispitanika na osnovu ličnog iskustva, znanja i kontakata, a potom smo njih zamolili za dalje kontakte.

8 Dodatno, sproveli smo intervjue sa dva studenta doktorskih studija iz Kosovske Mitrovice koji uče da postanu nastavnici istorije, kao i jedan pripremni intervju sa nastavnikom istorije iz Beograda. Dva studenta doktorskih studija će uskoro postati nastavnici istorije jer su na kraju studija na Univerzitetu u Kosovskoj Mitrovici. Intervju sa nastavnikom istorije iz Beograda je bio test intervju kako bismo utvrdili razliku između načina na koji se istorija predaje na teritoriji Srbije i načina na koji se predaje u srednjim školama na Kosovu.

Srpske ispitanike smo prvo kontaktirali telefonom i imejlom, a potom smo ih kontaktirali ponovo, telefonom pre dolaska na Kosovo. Telefonska komunikacija između Kosova i Srbije je sada više nego tehničko pitanje - ono je i političko. Mobilni telefonski pozivi iz Beograda i Srbije, ka bilo kom mestu južno od Ibra na Kosovu, se računaju kao međunarodni pozivi, pošto srpska mobilna mreža na Kosovu ne funkcioniše više od deset godina.[9]
Među albanskim nastavnicima koje smo kontaktirali, bilo je mnogo njih koji su odbili da učestvuju iz više razloga. Troje nastavnika iz Prištine je reklo da nema vremena. Jedan nastavnik iz Gnjilana je takođe odbio, nakon što smo mu rekli da će rad biti objavljen na osnovu intervjua. Uprkos nekoliko pokušaja, bilo je nemoguće obezbediti učešće bilo kog nastavnika iz Dečana, u kojima je lokalno udruženje istoričara skoro bilo uključeno u žustru političku debatu oko istorije srpskog pravoslavnog manastira, i odbili su poziv da učestvuju u ovom istraživanju. Jedan od nastavnika je takođe odbio da učestvuje kada je čuo da će strani istraživač biti uključen u istraživanje.

Svi srpski nastavnici kojima smo se obratili su pristali da učestvuju u ispitivanju. Samo je jedan nastavnik iz Kosovske Mitrovice izjavio da ne želi da priča sa nekim kome je maternji jezik "*šiptarski*"[10]. Iako je taj nastavnik tvrdio da ne bi mogao to da uradi jer ne zna albanski, ono što je zapravo hteo da kaže je da ne bi želeo da učestvuje u intervjuu ukoliko istraživanje zahteva razgovor sa osobom albanske nacionalnosti. Pristao je da učestvuje kada mu je objašnjeno da su ljudi koji obavljaju intervju iz Beograda.

Dinamika između ispitivača i ispitanika

Još uvek postoji jak osećaj među Srbima na Kosovu da je znanje koncentrisano u Beogradu. Ovo je stvorilo zanimljivu dinamiku sa ispitivačima, pošto su se učesnici povremeno pozivali na Univerzitet u Beogradu ili na Srbiju kao na glavni izvor znanja, i na nas kao upućene u tu činjenicu, u smislu: "Vi ste iz Beograda, vi znate." Svi nastavnici koji su učestvovali u našim intervjuima su u potpunosti sarađivali sa nama i iskreno se trudili da odgovore na naša pitanja, podele sa nama svoje stavove, iskustva i razmišljanja.

Naše iskustvo sprovođenja istraživanja u Kosovskoj Mitrovici je bilo veoma drugačije od našeg iskustva u Gračanici. Kao dva stranca, državljanka Izraela koja živi i radi u Beogradu, i Beograđanin, državljanin Srbije, naš položaj i namere su morale biti jasno objašnjene u severnom delu Kosova. Severni deo Kosovske Mitrovice je delimično zatvorena zajednica, odsečena od Prištine, gde smo odsedali dok smo boravili na Kosovu. Dolazeći iz glavnog grada, nismo mogli da uđemo u grad kolima, te smo morali peške da pređemo most na Ibru. Osećali smo da je u tom gradu skoro svako ko dolazi spolja, naročito ako postavlja pitanja, doživljen kao „čudni" posetilac, pa čak i sumnjiv. Gračanica, sa druge strane, je na 10 minuta vožnje kolima od glavnog grada. Ne postoji osećaj zatvorene zajednice. Dnevna razmena i putovanja između ove opštine i Prištine se delimično normalizovala proteklih godina. Ne postoji osećaj sumnjičavosti prema nama; naprotiv, primetili smo i zainteresovanost za razgovor sa nama, i bili smo dobrodošli u školi. Od troje nastavnika koje smo kontaktirali, uspeli smo da razgovaramo sa dvoje.

9 Ovo nije slučaj sa lokalnim fiksnim linijama na Kosovu koje sve još uvek koriste +381 državni pozivni broj, tako da je fiksni telefonski poziv iz Beograda ka Kosovu još uvek lokalni poziv. Skoriji naslovi u vestima najavljuju nov pozivni broj za Kosovo +383.

10 *Šiptar* je srpski pogrdni termin za Albance.

Svi intervjui u Gračanici su sprovođeni u školi, u jednoj učionici. Intervjui u severnom delu Kosovske Mitrovice su sprovođeni u kafićima, dok smo se u jednom slučaju sreli sa nastavnikom u školi, u zbornici, gde nas je toplo dočekala jedina ženska učesnica ispitivanja. Takva dinamika nije postojala tokom intervjua sa albanskim nastavnicima. Intervjuisali smo albanske nastavnike i u školi i u kafićima. Ako je intervju bio zakazan posle nastave, odvijao se u kafiću, u suprotnom se odvijao u školi ili u obrazovnom centru u dva slučaja.

Pored intervjua, uspeli smo da posetimo i neke učionice. U Vučitrnu smo posmatrali čas istorije drugog razreda srednje škole, iako tema predavanja nije bio Drugi svetski rat, dok smo se u Srbici i Prištini sreli sa drugim i četvrtim razredom srednje škole i obavili razgovor sa učenicima.

Intervjui

Intervjui su se sastojali iz dva dela. U prvom delu smo pitali nastavnike kako uče o Drugom svetskom ratu i čega se sećaju iz perioda kad su učili istoriju. Potom smo im postavljali uopštena pitanja o tome kako su predavali ili kako trenutno predaju istoriju Drugog svetskog rata.

Vodili smo računa o tome da oni vole da pričaju o referencama u širem smislu, i osećali smo da oni stalno podrazumevaju da su pitanja vezana za istorijske događaje uopšteno koncipirana, a ne da se radi o samim nastavnim metodama i sadržaju. Nastavnici su takođe težili tome da daju šire odgovore na pitanja o događajima u Drugom svetskom ratu, ali su koristili anegdotske termine i narative. Nisu se ustručavali da pričaju o alternativnim izvorima koje koriste, poput anegdota, usmenih istorijskih priča svedoka, i medija. Kad smo ih preciznije pitali kako objašnjavaju te različite izvore učenicima u odnosu na udžbenike, odgovori su se razlikovali.

Poslednji deo intervjua je bio osmišljen tako da suoči nastavnike sa sadržajem istorijskih udžbenika i poznatih istoriografija Drugog svetskog rata. Mislili smo da bi rekonstruktivni intervjui imali veće šanse da proizvedu preciznije i relevantnije odgovore od onih prikupljenih u opštem delu intervjua.

Među albanskim nastavnicima, ovaj deo intervjua je proizveo debate oko činjenica vezanih za udžbenike, njihove autore i nepoklapanja između učenja i istoriografije. Uopšteno, tada je dolazilo do ispoljavanja neslaganja sa sadržajem udžbenika, nezadovoljstva u vezi sa malim brojem časova posvećenim predavanju o Drugom svetskom ratu, ali i do defanzivnih ili kontradiktornih odgovora u odnosu na ono što su prethodno rekli.

U slučaju srpskih nastavnika, naročito onih iz severnog dela Kosovske Mitrovice, suočili smo se sa izvesnim stepenom nezadovoljstva jer smo postavljali pitanja koja su se kosila sa popularnim narativom koji predstavlja Srbe kao jedine antifašiste, a Albance kao kolaboracioniste sa okupatorskim snagama. Većina srpskih nastavnika je ispoljila nezadovoljstvo sa sadržajem udžbenika, i žalili su se na mali broj časova posvećen Drugom svetskom ratu, i na to što često moraju da žure kako bi prešli taj deo nastavnog plana, pošto on dolazi pri kraju školske godine kada su učenici manje pažljivi.

Izazovi i dileme

Svesni smo bili činjenice da je bilo neophodno da imamo i sistematično posmatranje nastave, kako bismo imali objektivniju perspektivu o tome kako nastavnici predaju istoriju, pošto su nam intervjui sa pojedinačnim nastavnicima pružali subjektivniju predstavu o njihovom radu.

Međutim, mislili smo da bi posmatranje u učionici predstavljalo ozbiljne izazove i takođe izazvalo predrasude, jer prisustvo posmatrača sa strane menja dinamiku u učionici, naročito na Kosovu, gde je istorija bila i ostala veoma politizovana. Naša uverenja su bila potvrđena tokom procesa intervjua, pošto se nekoliko nastavnika žalilo na politički pritisak, u prošlosti i danas, i na nedostatak slobode govora u učionici. Uzevši u obzir subjektivnost, opširni intervjui koje smo sprovodili su ipak pružili solidan skup podataka o nastavnoj praksi.

Jedan od izazova sa kojim smo se susreli bio je izbor albanskih nastavnika sa Kosova i kategorizacija njihovih iskustava, uglavnom zbog neformalnog učenja koje se odvijalo tokom 1990ih godina (videti 3. poglavlje). S obzirom na to da se nastava uglavnom odvijala neformalno, u prostorijama poput podruma i privatnih kuća, ne postoje dokumentovana iskustva ili administrativni zapisi iz tog vremena. Veliki broj nastavnika nikada nije dobio priznanje zbog svog volonterskog predavanja istorije, te je bilo teško izračunati tačan broj godina njihovog radnog iskustva. Oni su nam objasnili da tokom 1990ih nisu bili ni pod kakvim ugovorom, niti su redovno primali plate. Zbog toga smo odlučili da podelimo naše ispitanike na one koji su predavali pre rata 1999. godine, i one koji su predavali nakon rata. Ovo vremensko razlikovanje oslikava značajne promene u političkim kontekstima, koje smo želeli da uzmemo u obzir, jer nam je hipoteza bila da nastavnici predaju istoriju na različite načine u različita vremena. Mi period od kraja Drugog svetskog rata do 1990. godine zovemo jugoslovenskim periodom; decenija od 1990. do 1999. nazivamo periodom paralelnog obrazovanja; a period posle rata 1999. nazivamo periodom posleratnog predavanja istorije.

Jedan od najvećih izazova tokom pripremanja intervjua sa srpskim nastavnicima je bilo potencijalno odbijanje sa kojim smo mogli da se susretnemo zbog toga što je istraživanje takođe obuhvatalo i albanske nastavnike. Imajući u vidu etičke principe naučnog istraživanja, objasnili smo im predmet i cilj istraživanja i koje oblasti pokrivamo. Međutim, prilikom obraćanja ispitanicima, u mnogim slučajevima smo koristili termine poput Kosova i Metohije umesto Kosova, termine koje ne bismo inače koristili u svakodnevnoj komunikaciji i istraživanju. Takođe, morali smo da naglasimo da samo istraživanje ne finansiraju kosovske vlasti, jer bi u suprotnom naš zahtev za intervjue verovatno bio odbijen. Ovo je naročito bio slučaj u severnom delu Kosovske Mitrovice, gde se naš tim našao u veoma nacionalističkom okruženju, u kojem smo morali da se prilagođavamo datom kontekstu kako bismo uspešno sproveli istraživanje.

Etika

Objasnili smo detaljno predmet i cilj istraživanja svakom ispitaniku pre intervjua, dajući im pravo da se povuku i mogućnost da ne odgovore na pitanja na koja ne žele da daju odgovor. Nismo koristili obrazac saglasnosti u papirnoj formi, poznavajući kulturni kontekst regiona i imajući iskustva sa tim da su ljudi često neodlučni i sumnjičavi kad treba nešto da potpišu. Umesto toga smo zamolili ispitanike za usmeni pristanak uz dogovor da intervjue koristimo u akademske svrhe i u punoj anonimnosti.

Poglavlje 3: Istoriografije od Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, Srbiji i na Kosovu – od 1945. godine do danas

Pošto je ovo istraživanje vezano za načine na koje se trenutno izučava Drugi svetski rat na Kosovu, smatrali smo da treba posvetiti pažnju promenljivim prošlim istoriografijama ovog događaja tokom dužeg vremenskog perioda, odnosno, počevši od 1945. godine. Postoje dva razloga zbog kojih verujemo da je ovaj širi kontekst neophodan:

- Prvo, zbog postojanja veza između raspada jugoslovenske istoriografije Drugog svetskog rata i raspada jugoslovenskog nacionalnog jedinstva. Dakle, moramo početi od kulturnog usvajanja moćnog posleratnog mita o stvaranju Jugoslavije: Titovi partizani-komunisti kao model "aktivnog žrtvenog stanja,"[11] savršene osnivačke figure za "državu rođenu iz rata,"[12] i savršeni označitelji nadnacionalne unije, kao braća po oružju u borbi za oslobođenje svih nacija od fašizma ("bratstvo i jedinstvo"). Istoriografija Drugog svetskog rata je bila alatka "strategije identitetskog menadžmenta"[13] nove multinacionalne države Jugoslavije. Ona je zbog toga kompleksne dinamike Drugog svetskog rata svela na manihejsku borbu dobra (partizana-komunista) i zla (fašista, ali i svih ostalih nekomunističkih antifašističkih snaga), koja je bila, kao i svuda u Evropi, nacionalni, ali i ideološki građanski rat.[14] Naravno, potisnula je sve kontra-narative.
- Drugo, posmatrajući promene jugoslovenske istoriografije Drugog svetskog rata tokom posleratnog perioda, dobijamo jasniju perspektivu o trenutnim albanskim i srpskim istoriografijama istog događaja. Kad se Jugoslavija raspala, njena zvanična istoriografija i javno sećanje nisu odjednom bili zamenjeni na Kosovu novim, homogenizujućim alternativama: uzajamno isključivim albanskim i srpskim narativima. Tenzije su postojale unutar svake nacionalne grupe čak i pre krize devedesetih, kao što je to uvek slučaj čak i u homogenizujućim sećanjima, i nastavljaju da postoje i danas.[15] Pregled koji predstavljamo u daljem tekstu cilja na to da istakne neke od ovih tenzija, dok su one i dalje sakrivene, ali ne i potpuno iščezle, da bi u određenim trenucima ponovo oživele.

---

11 Miranda Jakiša, "On Partisans and Partisanship in Yugoslavia's Art," In *Partisans in Yugoslavia. Literature Films and Visual Culture,* edited by Miranda Jakiša and Nikica Gilić (Transcript: 2015), 9-30, 17.

12 Kao u poslednjim rečenicama najcenjenijeg filma Jugoslavije iz 1960ih - "Bitka na Neretvi"

13 Wolfgang Hoepken, "War Memory and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia," *East European Politics and Societies*, 13, 1 (Winter 1999): 190- 227, 196.

14 Mi uzimamo koncept građanskog rata iz kritičkih tekstova dvojice značajnih italijanskih intelektualaca: Norberto Bobbio and Claudio Pavone, *Sulla guerra civile. La resistenza a due voci* (Torino: Bollati Boringhieri, 2015) i Claudio Pavone, "La seconda guerra mondiale: una guerra civile Europea?" In *Guerre Fratricide. Le guerre civili in età contemporanea*, edited by Gabriele Ranzato, (Torino: Bollati Boringhieri, 1994), 86-128.

15 Ovako je bilo i u drugim delovima Evrope. Značajni primri za važan istraživački rad na tu temu su: Francuska, gde je promena sećanja na okupaciju i otpor počela 1970ih godina, videti: Rousso, *The Vichy Syndrome*; i Italija, sa perspektivom "*memoria divisa*" [podeljenog sećanja] na pokret otpora i promenom terminologije u "građanski rat," videti između ostalih: Giovanni Contini, *La Memoria divisa* (Rizzoli, 1997); Claudio Pavone, *Una guerra civile: saggio storico sulla moralita' della resistenza* (Bollati Boringhieri, 1991); i Alessandro Portelli, *L'ordine e' gia' stato eseguito: Roma, le Fosse Ardeatine e la memoria* (Donzelli, 1999). Uopšteno vise: Aleida Assmann, "Europe's Divided Memory," In *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust,* edited by Muriel Blaive, Christian Gerbel, and Thomas Lindenberger (Studien Verlag, 2011), 270-80.

Faza I: 1945 – 1980.

Istoriografija Drugog svetskog rata od kraja rata do Titove smrti je pratila državno propisan interpretativni okvir koji je idealizovao partizane-komuniste, predstavljajući njihove neprijatelje i nekomunističke aktere u ratu kao nerazvijene negativne karikature; zanemarujući etničku dimenziju i dimenziju građanskog rata Drugog svetskog rata; izbegavajući izvesne tabue, poput bavljenja nasiljem od strane partizana..[16] *Credo* herojskih i bratskih partizana, kao osnova nadnacionalnog jugoslovenskog građanstva, ostao je zvanično neokrnjen sve do Titove smrti.

Bilo je nekoliko izuzetaka, koji su otkrili skrivene nacionalne tenzije. Ranih 1960ih godine, razvila se debata među istoričarima o tome koja je nacionalna grupa prva započela pokret otpora a koja je najviše sarađivala sa neprijateljem, sa fokusom na Srbe i Hrvate, ali je brzo zamrla.[17] Tokom 1972. godine veoma popularna *Istorija Jugoslavije* Dedijera *et al*, objavljena nakon nacionalističkog pokreta u Hrvatskoj i naknadnih čistki, otvorila je širu raspravu među istoričarima o doprinosima različitih nacionalnih grupa tokom rata.[18] Kritika toga kako je Drugi svetski rat predstavljen u ovoj knjizi je ukazivala na njenu marginalizaciju ne-srpskog stanovništva u oslobodilačkom pokretu.[19]

U ovoj debati, kosovski istoričar školovan u Beogradu, Ali Hadri, je stao u odbranu Kosova i istakao da ova knjiga ne spominje Kosovo među oblastima koje su učestvovale u partizanskoj borbi do 1943. godine, za vreme čuvenih bitaka na Neretvi i Sutjesci, niti je davala na značaju lokalnim snagama nacionalno-oslobodilačke vojske u oslobođenju Kosova 1944. godine[20] - "Gonjenje politike putem istoriografije se stišalo sredinom 1970ih godina, u vreme Titovog poslednjeg legislativnog napora."[21]

Pošto je Kosovo postalo pokrajina Republike Srbije 1945. godine, tokom perioda kojim se u ovom radu bavimo, Srbija je diktirala obrazovnu politiku na Kosovu. Albanci koji su po prvi put stekli pravo da se školuju na sopstvenom jeziku, su u početku nastavili da uče od nastavnika – i iz udžbenika – koji su došli iz Albanije koja je bila pod italijanskom okupacijom tokom rata, šireći nacionalistički narativ. Tek će 1948. godine, nakon razilaženja Tita i Envera Hodže, Srbija početi da sprovodi strožu kontrolu u obrazovanju. Stotine albanskih nastavnika je dobilo otkaz a udžbenici su bili zamenjeni albanskim prevodima srpskih knjiga.[22]

16 Hoepke, "War Memory," 198.

17 Michael B. Petrovich, "Continuing Nationalism in Yugoslav Historiography," *Nationalities Papers* Vol. VI, 2, (Fall 1978): 161-178, 173. Tokom 1964. godine Tito je prekorio istoričare zbog debatovanja o istorijskim zaslugama svake jugoslovenske nacije na Osmoj sednici Saveza komunista Jugoslavije, videti Ivo Banac, "Yugoslavia," *The American Historical Review* Vol. 97, 4 (1992): 1084-1104. 1087 i Wayne S. Vucinich, "Nationalism and Communism," In Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment, edited by Wayne Vucinich (University of California Press, 1969), 277-78.

18 Petrovich, "Continuing Nationalism," 164. Vladimir Dedijer, Ivan Božić, Sima Ćirković and Milorad Ekmečić, [*Istorija Jugoslavije* 1972] *History of Yugoslavia* (New York: McGraw Hill, 1974).

19 Ibid., 168.

20 Ali Hadri, "Vështrim Kritik Lidhur me 'Historinë e Jugosllavisë'". In *Marrëdhëniet Shiptare-Jugosllave,* (Akademia Shkencave dhe e Arteve e Kosovës: 2003), 85-140, 132-138.

21 Ivo Banac, "Yugoslavia," 1092.

22 S. Kojçini-Ukaj. *Kuadri arsimor shiptar në Kosovë në shënjestrën e sigurimit shtetërore (1945-1951)*. Prishtinë, Instituti e Historisë, 1997, citiran u Denisa Kostovicova, *Kosovo. The Politics of Identity and Space* (Routledge, 2005), 40.

Istorijski udžbenici posleratnog nastavnog plana u Srbiji koje su učenici na Kosovu čitali do 1980. godine veličali su herojstva partizana i pažljivo izbegavali pripisivanje krivice za nasilje počinjeno tokom Dugog svetskog rata bilo kojoj nacionalnoj grupi.[23] Ove teme nisu bile zastupljene samo u istorijskim udžbenicima, već su dominirale lektirom, novim kanonom podvrgnutim staljinističkom tipu kontrole, koji je zauzeo ključnu ulogu u naporima obrazovanja nove jugoslovenske nacije.[24]

Albanski učenici su čitali propisanu školsku literaturu o partizanskom otporu, bilo na srpskom jeziku ili prevedenu na albanski, zahvaljujući novonastaloj izdavačkoj kući *Rilindja*. Takođe su postojale knjige za decu, napisane od strane albanskih pisaca sa Kosova i iz Albanije, koji su učestvovali u izgradnji dominantnog narativa zajedničkog "aktivnog žrtvenog stanja," sa fokusom na herojsku decu partizane ili borce protiv raznih zlih sila.[25]

Prenos upravljanja obrazovanjem kasnih 1960ih i ranih 1970ih

Nastavni program na Kosovu je nastavio da bude pod kontrolom Srbije sve do prvog velikog prenosa upravljanja obrazovanjem 1967. godine, a potom je dobio još veću autonomiju Ustavom iz 1974. godine. Tokom 1975. Godine, Kosovo je steklo sopstveno Obrazovno veće. Ipak ova autonomija je imala svoja ograničenja, pošto je Savez komunista držao kontrolu nad nastavnim programom, i strogo je odbijao bilo kakva odstupanja.[26]
Ali sa autonomijom koju je Kosovo ostvarilo 1974. godine, stvorila se snažna kulturna saradnja sa Albanijom. Program akademske razmene i slobodniji protok knjiga uneli su više albanske istorije u nastavni program na Kosovu. Sveukupna posledica toga bilo je širenje enverističke albanske istoriografije na Kosovu, čiji je Drugi svetski rat bio jedan od nosećih stubova.[27]

23 Odlična analiza udžbenika za 8. razred u Srbiji: Tamara Pavasovic Trost, "History Textbooks as Sites of Construction and Contestation: Croatia and Serbia 1974-2010," ASN Convention April 15-18, 2010, Neobjavljen članak, citiran uz dozvolu autorke

24 Wachtel, *Making a Nation*, 134-140. Postojao je pokušaj prikupljanja dokumentacije i literature o partizanskom ratu i za političke i za obrazovne svrhe, videti Wayne S. Vucinich, "Postwar Yugoslav Historiography," *The Journal of Modern History* Vol. 23, 1 (March 1951): 41-57.

25 Baton Domi. *Yugoslav Children's Books in Albanian: the Attempt to Build a Yugoslav National Identity in Post WWII Kosova*. Teza predata Kosovskom institutu za novinarstvo i komunikologiju, delimično ispunjujući zahteve za Master diplomu novinarstva, Avgust/2011.

26 Kostovicova, *The Politics of Identity*, 42.

27 Videti Oliver Jens Schmitt, koji Drugi svetski rat svrstava među noseće stubove albanske istoriografije, uz ilirsko-albanski kontinuitet, Skenderbegovu izgradnju države, i nacionalno buđenje (*Rilindja*), "Historiography in Post-Independence Kosovo," in *Civic and Uncivic Values*, 57. Za usvajanje jedinstvenog pogleda albanskog nacionalnog narativa na Kosovu, videti Shkelzen Maliqi, "Hapësire kulturore shqiptare," in *Nyja e Kosovës*. *As Vllasi. As Millosheviqi* (Lubljanë: Knjižna zbirka KRT, 1990), 220-22.

Ovo, međutim, nije značajno promenilo jugoslovensku interpretaciju Drugog svetskog rata. Knjige koje su dolazile iz Albanije su bile ništa manje ideološki promenjene od jugoslovenskih knjiga, pošto je razvoj albanske obrazovne tradicije istoričara u posleratnom periodu bio tesno povezan sa legitimacijom komunističkog režima.[28] Slično kao i u Jugoslaviji, rat za nacionalno oslobođenje protiv fašizma je pod vođstvom komunističke partije, naročito Envera Hodže, postao najjači osnivački mit u modernoj Albaniji. Albanski komunisti su demonizovali nekomunističku opoziciju fašizmu u istorijskim knjigama, i potisnuli svaki njen trag kako vojno tako i politički.

Novostečena autonomija Kosova u Jugoslaviji se dogodila baš u trenutku kad je Kosovo dostiglo vrhunac ekonomskog i socijalnog razvoja, i njegove integracije u jugoslovenski sistem. U tom kontekstu, *Kosovo/Kosova*, kolaborativni projekat između lokalnih albanskih i srpskih naučnika, predlagao je narativ Drugog svetskog rata koji bi bio natopljen simbolikom "jedinstva i bratstva," i u kojem bi svaki ne-komunistički otpor bio smatran "reakcionarnim."[29]

Istorija albanskog naroda koju je napisao Ali Hadri, objavljena 1966. godine, takođe je predlagala da narativ partizanskog rata bude faktor ujedinjenja različitih nacija.[30] Isti autor je proizveo istoriju antifašističke borbe za oslobođenje u Đakovici sa kožnim povezom i ograničenim tiražom, kao i opširnu istoriju partizanskog pokreta otpora na Kosovu.[31]

U Hadrijevim tekstovima, unutrašnji konflikti u Jugoslaviji su bili determinisani klasom i ideologijom, a ne etnicitetom. Ako je komunistima bilo teško uključiti Albance u antifašističku borbu, razlog je bio strah od povratka "Staroj Jugoslaviji" – odnosno buržoaskoj i represivnoj – a ne mržnja prema Srbiji. Hadri je predstavio ujedinjenje albanskih zemalja od strane italijanskih fašista kao delo "kvislinške" vlade, bez podrške u narodu. On je slavio albanske partizane, nazivajući one Albance, poput vođa Druge prizrenske lige, koji su se protivili partizanskom pokretu i zalagali se za albansko nacionalno ujedinjenje, "reakcionarima" i "kvislinzima". Albance koji su se pred kraj rata borili protiv jugoslovenskih partizana u Drenici, Uroševcu i Gnjilanu, gde je došlo do velikog nasilja, naziva "kontrarevolucionarima."[32]

---

28 Tek je nakon Drugog svetskog rata režim Envera Hodže počeo da obučava stručnjake koji bi radili na pisanju albanske istorije i, od početka, njihova profesija je bila pod jakim uticajem projekta izgradnje države legitimisane partizanskim ratom. O Albanskoj istoriografiji videti Ducellier, Alain. "Les Études Historiques en République Populaire d'Albanie." In *L'Albanie entre Byzance et Venise*, *Xe-XVe Siècle*s, 125-144. Variorum Reprints, 1987. Najviše dostignuće novih istoričara je bila višetomna *Historia e Shqiperisë* (Akademia e Shkencave e RPS të Shqiperisë. Instituti i Historisë, 1959), by Pollo, Buda, Frashëri and Islami 1959.

29 Videti prostor posvećen priči Borisa (Bore) Vukmirovića i Ramiza Sadikua, pogubljene 1943. godine i primere dobrog odnosa između Albanaca i Srba: Albanci kolaboracionisti sa nacistima su pokušali da ih razdvoje i spasu Ramizov život zbog njegove nacionalonosti, ali dva druga su odlučila da umru zajedno.

30 Ali Hadri, *Historia e Popullit Shqiptar pēr shkollën fillore* (Prishtinë: Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, 1966).

31 Ali Hadri, Lëvizja Naciolnalçlirimtare në Kosovë, 1941-1945 (Prishtinë, 1971) and Gjakova në LNÇ (Prishtinë: Bashkësia e Institucioneve Shkencore të KSA të Kosovës, 1974).

32 Hadri, *Lëvizja Naciolnalçlirimtare*,189-193

Faza II: 1980 – 1990.

Nakon Titove smrti 1980. godine, sećanje na Drugi svetski rat, koji je Jugoslavija sa svojim vođstvom legitimisala, je bilo pod otvorenim napadom. Dok su se republike mučile da postignu veću autonomiju, a potom i nezavisnost, takođe su nacionalizovala sećanja na rat, pretvorivši to u "politički kapital" nacionalnih političkih elita.[33] Najintenzivniji sukob među istoričarima je bio između Srbije i Hrvatske, sa fokusom na kolaboraciju i genocid.[34]

Ali sukob je takođe postojao između Srba i Albanaca oko istorije Kosova, i dramatično se zaoštrio 1980. godine nakon objavljivanja *Enciklopedije Jugoslavije*. Srpski članovi uredničkog odbora su se žalili zbog dve odrednice koje su napisali stručnjaci sa Kosova, "Albanci" i "albansko – jugoslovenski odnosi," i preformulisali ih. Potom su zahtevali od pretplatnika Enciklopedije da dodaju njihove izmenjene verzije u tom.[35] Bitno je ovde uočiti da su žalbe srpskih istoričara bile upućene načinu predstavljanja srpsko – albanskih odnosa kao previše idilično saradničkih, i preterivanju u vezi sa albanskim učešćem u partizanskom ratu.[36] U njihovoj verziji tog učešća nije bilo.

Bitka oko istorije je bila samo uvertira za ono što će uslediti. Demonstracije iz 1981. godine, otpočete na Univerzitetu u Prištini kao protesti albanskih studenata, su ubrzo postale pokret koji je zahtevao proglašenje Republike Kosova. To je bio prvi put da albanski nacionalistički militanti javno iznose taj zahtev. Demonstracije su bile praćene strogom represijom. Akcioni plan Saveza komunista Kosova je usvojio sledeće obrazovne politike: čistke profesora na fakultetima i nastavnika srednjih škola i reformu, zasnovanu na marksističkoj analizi, nastavnog programa, udžbenika, teza, i svih akademskih publikacija. Zaista, čistke su uklonile nastavnike i profesore proglašene nelojalnim prema Jugoslaviji, a knjige albanskih autora su bile zabranjene. Otvaranje kulturne razmene između Kosova i Albanije iz 1974. godine je bilo u potpunosti obustavljeno, a knjige uvezene iz Albanije su bile uklonjene, kao sredstva "indoktrinacije sa stranim ideologijama," kako je *Tanjug* napisao.[37]

Od 1982. godine, pominjanje nacionalnih grupa u kontekstu nasilja i opasnosti tokom Drugog svetskog rata, kao neprijatelja jedinih dobrih boraca, partizana, je počelo da se pojavljuje po prvi put u srpskim udžbenicima na Kosovu. Ti neprijatelji su bili hrvatski fašisti, *ustaše*; *četnici*, proponenti Velike Srbije; i albanski nacionalisti *balisti* – ali su i dalje opisani na umeren način. Partizanski heroji različitih nacionalnosti se takođe spominju. Nakon 1988. godine srpski udžbenici uvode antijugoslovensku ideju Velike Albanije kao eksplicitni cilj albanskih *balista*.[38]

33 Hoepken, "War Memory," 206.

34 Bette Denich, "Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide," American Et*hnologist*, 21 (2) 1994: 367-390.

35 U primerku Enciklopedije u biblioteci Univerziteta Columbia postoji odrednica "*Albanci. Ime*" na strani 72, ali naredna strana, očigledno dodata naknadno, je paginirana brojem 1, sa odrednicom "*Albanci (alb. Shqiptarët). Ime*," i nastavlja se do 12. strane, nakon koje sledi strana 73. Slični sled se može videti nakon 86. strane, na kojoj je odrednica "*Albansko-Jugoslavenski (Jugoslovenski) Odnosi*" koju prati strana broj 1 sa promenjenim tekstom za istu odrednicu.

36 Ali Hadri, "Përgjigje Vërejtjeve Lidhur me Tekstet Historike të Njësive "Shqiptarët" dhe "Marrëdhëniet Shiptare-Jugosllave" në Enciklopedinë e Jugosllavisë," in *Marrëdhëniet Shiptare-Jugosllave,* 23-84.

37 Predstavljanje ovih događaja je preuzeto iz Kostovicova, *The Politics of Identity*, 53.

38 Pavasovic Trost, "History Textbooks," 19.

Narativ srpske viktimizacije na Kosovu je zauzeo centralno mesto nakon Titove smrti, predlažući reevaluaciju jugoslovenske partizanske mitologije. Novo tumačenje najpopularnije knjige o partizanskom pokretu uključene u školski program, *Daleko je sunce* Dobrice Ćosića, je primer takve promene.[39] Kroz sukobljavanje bivših školskih drugara, partizanskog vođe Pavla i zarobljenog četnika Vasića, Dobrica Ćosić postavlja pitanje da li revoluciju treba voditi po cenu izdaje sopstvene zajednice. Dok je kanonska interpretacija ovog sukoba uvek bila na strani Pavlovog komunističkog kosmopolitizma, 1991. godine mogućnost da je autor zapravo bio na strani etnički opredeljenog Vasića počinje da deluje veoma realistično, i tako je došlo do preokretanja mita.

Faza III: Od 1990. do rata

Tokom 1989. godine promenom Ustava Jugoslavije iz 1974. godine je ukinuta autonomija Kosova i zaustavljen skoro svaki odnos između srpskih državnih vlasti i vlasti na Kosovu. Počeli su da se javljaju paralelni obrazovni sistemi, koji su bili ujedno fizički i pravno odvojeni, tako da su učenici koji pričaju srpski jezik išli u školu po srpskom državnom nastavnom planu, a albanski učenici su se uglavnom školovali kod kuće, prateći drugačiji nastavni plan.

Usledila je proizvodnja i upotreba potpuno različitih istoriografija Drugog svetskog rata, sa idejom odbijanja mita o Jugoslaviji i promovisanja ideje da je svaka nacija bila žrtva, ne počinivši nijedan zločin. Tokom te decenije je albanska istoriografija počela da negira učešće Albanaca u kosovskom partizanskom pokretu; da opravdava saradnju sa fašističkim i nacističkim okupatorima kao patriotsku dužnost; i da predstavlja srpske partizane kao genocidnu snagu. Srpska istoriografija je predstavljala Albance kao kolaboracioniste sa fašistima i nacistima, koji su pokušali da sprovedu genocid nad Srbima na Kosovu.

Srpske knjige

Analiza srpskih udžbenika iz istorije objavljenih tokom 1990ih i nakon 2000. godine jasno ukazuju na reprodukovanje dominantnog državnog narativa u skorijoj istoriji. Kako kaže Dubravka Stojanović, "Političari u Srbiji vide predavanje istorije u državnim školama kao 'sredstvo oblikovanja istorijskog sećanja i nacionalne svesti kako bi se ostvarili pre-determinisani ciljevi i svrhe."[40]

Tokom 1990ih godina, predavanje istorije i istorijski udžbenici su oslikavali "ideološku zbunjenost," zbunjenost koja je bila karakteristična za srpsku politiku i društvo u tom periodu.[41] Za razliku od drugih zemalja Istočne i Centralne Evrope, prvi istorijski udžbenici objavljeni 1993. godine su održavali šablon komunističke ideologije. Međutim, oni su bili prilagođeni političkim promenama tog vremena, kako je rat izbijao u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini.[42] Dakle, kombinacija nacionalizma i komunizma je oblikovala politički okvir prvih post-jugoslovenskih srpskih udžbenika, što Dubravka Stojanović naziva"Komunizam sa nacionalnim likom."

39 Wachtel, *Making a Nation,* 150-153.

40 Dubravka Stojanović, "Serbia: History to Order". http://chalkboard.tol.org/serbia-history- to-order/ (accessed September 27, 2016).

41 Dubravka Stojanović, "Konstrukcija proslosti", 52.

42 Ibid., 52.

Od 1990. pa nadalje, pretnje albanskih separatista su zauzele mnogo istaknutiju ulogu u vezi sa Drugim svetskim ratom. Istorijski udžbenici uvedeni 1993. godine u Srbiji su referisali na "genocid" tokom Drugog svetskog rata, upoređujući ga sa trenutnim ratom: "situacija iz 1941. godine je bila gotovo identična."[43]

Ove knjige su uvele detalje terora fašističke Velike Albanije nad srpskom populacijom, sa sve nasilnim masovnim proterivanjem Srba i Crnogoraca sa Kosova. U njima se čitalo o deklaraciji Narodnooslobodilačkog odbora Kosova i Metohije na Bujanskoj konferenciji (12.1943 – 1.1944), koja je zahtevala samoopredeljenje za Kosovo, i o pobuni u Drenici iz 1945. godine protiv naređenja partizana za borbu protiv Nemaca na severu, kao jedan od primera albanskog separatizma. Predstavljajući niz događaja koji su za cilj imali brisanje svakog traga Srba sa Kosova, ono što se dogodilo u Bujanu i u Drenici je bilo upoređivano sa skorijim savremenijim navodnim planovima da se Kosovo očisti od Srba. Albanski separatizam je zapravo postao pod-odeljak u knjigama.[44]

Nijedan srpski udžbenik ne spominje partizansko nasilje na Kosovu niti političku scenu na Kosovo nakon kapitulacije fašističke Italije.[45] Tito je bio marginalizovan, a on i ceo partizanski pokret su bili optuženi za zločine, naročito nakon rata. Draža Mihajlović, srpski četnički vođa, je uveden po prvi put u neutralnom smislu, a njegova grupa je po prvi put predstavljena ravnopravno sa partizanima, dok se četnički zločini tokom Drugog svetskog rata gotovo uopšte ne spominju, a fokus je sada stavljen na zločine koje su partizani počinili.[46]

Albanske knige

Fizičko odvajanje škola prema nacionalnoj pripadnosti 1990. godine i uspostavljanje albanskih škola u paralelnom sistemu izvan nadležnosti državnih zakona je dao jedinstvenu slobodu Albancima da rade na sopstevnom nacionalnom obrazovanju i razviju nezavisnu istoriografiju u odnosu na Srbiju. Kao i u Srbiji, istorija je bila korišćena na Kosovu kako bi se izgradio zvanični albanski nacionalni narativ zasnovan na dva glavna motiva: trajna viktimizacija i neiscrpna herojska borba za nezavisnošću, pre svega od Srbije.

U udžbenicima kosovskog paralelnog obrazovnog sistema nije bilo ideološke zbunjenosti oko komunizma, samo njegovo opšte odbijanje, barem u jugoslovenskom obliku. Naprotiv, nacionalno ujedinjenje albanskih teritorija, koje su uključivale Albaniju, Kosovo i Južnu Srbiju kao i delove Makedonije i Crne Gore, ostvareno po prvi put tokom italijanske okupacije 1941 – 43. predstavilo je fašističke okupatore u pozitivnom svetlu.

43 Dubravka Stojanović, "Construction of Historical Consciousness, The Case of Serbian History Textbooks," In *Balkan Identities: Nations and Memory,* edited by Maria Todorova (Hurst, 2004), 330.

44 Pavasovic Trost, "History Textbooks," 22.

45 Gashi, *Kosova 1912-2000 in the History Textbooks,* 27.

46 Jovana Mihajlovic Trbovc and Tampara Pavasovic Trost, "Who Were the Anti-Fascists? Divergent Interpretations of WWII in Contemporary Post-Yugoslav History Textbooks" in *The Use and Abuse of Memory: Interpreting World War II in Contemporary European Politics*, ed. Christian Karner and Bram Mertens (New Brunswick and London: Transaction Publisher), 185.

Udžbenici su izneli posledice Drugog svetskog rata kao ponovno osvajanje Kosova od strane Srbije i uspostavljanje sistema terora i genocida koji je izazvao velike gubitke, čak i desetina hiljada.[47] Za nove istorijske knjige, Deklaracija u Bujanu krajem 1943. godine u kojoj je Narodnooslobodilački odbor Kosova i Metohije "izrazio političku volju za samoodređenjem i ujedinjenjem sa Albanijom," bila je od ključnog značaja jer je delegitimisala aneksiju Kosova od strane Srbije nakon rata.[48]

Sve knjige koje su predstavljale narativ konstantne konfrontacije između Srba i Albanaca, isticale su otpor Albanaca prema socijalističkoj Jugoslaviji sa uzdizanjem Nacionalnog demokratskog komiteta Albanaca, pokreta osnovanog 1945. godine i ukinutog gotovo odmah spektakularnim javnim suđenjem u Prizrenu.

Osim udžbenika, nova proizvodnja istorijskih knjiga se razvila tokom 1990ih, sa fokusom na politički natopljene tabu teme, koje su tokom Jugoslavije opstale usmenom tradicijom, izvan zvaničnih učenja. Među njima je bilo stanovište da je antifašistički rat za oslobođenje bio strategija srpskog ponovnog osvajanja Kosova, nakon ukidanja italijanske i nemačke okupacije; sećanje na "četničko-partizanske" masakre u Drenici i na rat između antifašističke oslobodilačke vojske protiv snaga koje je predvodio Šaban Poluža tokom zime 1945. godine; i na masakr prisilno regrutovanih albanskih civila u crnogorskom gradu Baru krajem marta 1945. godine.[49]

Faza IV: Posleratni period

U posleratnom periodu, obrazovni sistem Kosova je prošao kroz niz tranformacija, menjajući se od raznih oblika međunarodnog nadzora do nezavisnog Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnologije 2008. godine.[50] Nijedan od tih entiteta koji su nadgledali obrazovanje nikad nije obuhvatao delove u kojima žive Srbi, bilo južno od Ibra ili u severnom delu Kosovske Mitrovice. Tamo je Ministarstvo obrazovanja Srbije[51] nastavilo da postavlja nastavnike i da šalje direktive o nastavnom programu i udžbenicima. Ovo odvajanje dva školska sistema je bilo odobreno Ustavom Kosova nakon nezavisnosti, koji je pružio široku autonomiju opštinama sa većinskim srpskim stanovništvom, uključujući i pravo na to da srpska vlada reguliše obrazovanje.

47 Kostovicova, *The Politics of Identity*, 149.

48 Ibid., 144.

49 Između ostalih, Muhamet Shatri, *Kosova në luftën e dytë botërore 1941-1945* (Toena, 1997); Muhamet Pirraku, *Ripushtimi Jugosllav i Kosovës 1945* (1992); Sabile Keçmezi-Basha, *Lëvizja Ilegale Patriotike Shqiptare në Kosovë (1945-1947)* (1998).

50 Nakon NATO intervencije 1999. godine, suverenitet Srbije nad Kosovom je bio privremeno suspendovan Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija kada je UNMIK preuzeo administrativnu upravu na Kosovu. Tokom 2000. godine UNMIK je uspostavio Administrativno odeljenje za obrazovanje i nauku (UNMIK/REG/2000/11, 3 March 2000), na čelu sa stranim diplomatom (Glavnim međunarodnim službenikom). U martu 2002. godine prvi Ministar obrazovanja, nauke i tehnologije je bio imenovan, iako još uvek deo Privremenih samoupravnih institucija, te još uvek ne nezavisno od UNMIK-ovog administrativnog nadzora, jer Kosovo i dalje nije imalo status nezavisne države. Priča o prvim pokušajima upravljanja obrazovanjem na Kosovu nakon rata je opširno opisano u: UNESCO, *Parallel Worlds: Rebuilding the Education System in Kosovo,* 2004. http://www.unesco.org/iiep/PDF/pubs/kosovo.pdf

51 1999. godine Srbija je bila federalna jedinica Savezne Republike Jugoslavije; od 2003. do 2006. godine Srbija je bila u državnoj uniji sa Crnom Gorom. Od 2006. godine Srbija je nezavisna država, nakon što je Crna Gora odlučila da napusti državnu zajednicu.

Srpske knjige

Nakon pada Miloševića 2000. godine, predavanje istorije u Srbiji ponovo je bilo preispitano zajedno sa istorijskim udžbenicima. Prvo, interpretacija istorije Jugoslavije se dramatično promenila, naročito interpretacije Socijalističke Jugoslavije. Logično, najviše revizionističkih promena bilo je uvedeno u vezi sa zvaničnom istorijom Drugog svetskog rata. Pošto je Druga Jugoslavija nastala tokom rata, interpretacije rata su morale da se prekroje.

U slučaju Srbije, najdramatičnije promene su u vezi sa interpretacijom uloga partizana i četnika tokom Drugog svetskog rata, i uloge Dragoljuba Draže Mihailovića, četničkog vođe, kao i uloge generala Milana Nedića koji je vršio funkciju predsednika marionetske Vlade tokom okupacije od strane nacističke Nemačke. Četnički pokret je predstavljen jednako antifašistički kao i partizanski pokret, dok je general Nedić predstavljen kao neko ko je pomogao srpskim izbeglicama da pobegnu iz Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Glavna svrha ovih promena u predavanju istorije i u istorijskim udžbenicima je bila da se preseku veze sa zvaničnim jugoslovenskim istorijskim narativom i da se stvori nova nacionalna istorija nezavisne srpske države.

Čini se da je Kosovo bilo "problem" dok je Drugi svetski rat bio u samoj srži menjajućeg diskursa o srpskoj istoriji, u kojoj je nacionalistički narativ uveden da bi predstavio istorijsko srpsko "kolektivno mučenje, fizičku opasnost i neophodnost ulaska u rat."[52]Na Kosovu je postojala jaka viktimizacija narativa kosovskih Srba, koji su bili pokoreni terorom, samo da bi opstali kroz modernu istoriju, tokom Drugog svetskog rata, tokom Socijalističke Jugoslavije, i nakon NATO intervencije 1999. godine. Ipak, narativ srpske viktimizacije koji se najviše ističe i o kojem se najviše govori se odnosi na genocid u Drugom svetskom ratu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH); događaji u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dominiraju nad svim ostalim geografskim prostorima bivše Jugoslavije na osnovu narativa viktimizacije.

Koje su metode korišćene za ove izmene u načinu predavanja istorije i u samim istorijskim udžbenicima u Srbiji? I kako se ova nova prošlost konstruisala? Dubravka Stojanović je odredila četiri nivoa manipulacije istorijskim činjenicama koji su doveli do stvaranja skorije istorije u Srbiji:

1. Podešavanje istorijskih udžbenika prema dnevnim političkim potrebama: neke činjenice su prosto bile izbrisane. Na primer, ono što je u prošlosti povezivalo ljude u Jugoslaviji je ignorisano, zapostavljeno i marginalizovano, dok je fokus stavljen na proces njenog raspada: ratove, konflikt, političke rasprave. Kao posledica jakog antikomunističkog narativa koji je postao prilično snažan naročito nakon 2000. godine, činjenice koje su se odnosile na Drugi svetski rat su bile sistematski menjane.[53] Pitanje ratnih zločina: četnički zločini se skoro uopšte ne spominju, dok je fokus stavljen na zločine koje su počinili partizani.[54]

---

52 Wolfgang Hoepken, "War Memory and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia," *East European Politics and Societies*, 13, 1 (Winter 1999): 190- 227, 209

53 Stojanović, *Konstrukcija proslosti*, 53.

54 Jovana Mihajlović Trbovc and Tamara Pavasović Trost, "Who Were the Anti-Fascists? Divergent Interpretations of WWII in Contemporary Post-Yugoslav History Textbooks," in *The Use and Abuse of Memory: Interpreting World War II in Contemporary European Politics*, edited by Christian Karner and Bram Mertens (New Brunswick and London: Transaction Publisher, 2013), 184.

2. Proces uvođenja novih koncepata srpske istorijske i nacionalne svesti: stvaranje stereotipne slike "naše nacije i njenog mesta u istoriji." U ovom procesu je fokus stavljen na "pobedničku prirodu naše nacije," i na koncept nacije-žrtve.[55]
3. Sama priroda istorije je predstavljena kao determinisani tok događaja u kojem nije moguće uticati na predodređene istorijske tokove.[56]
4. Na kraju, međuzavisnost procesa preoblikovanja post-jugoslovenskog kolektivnog sećanja u Srbiji i zvanična istorija koja se uči u školama zahteva našu pažnju. Legof (Le Goff), kojeg citira Dubravka Stojanović kaže: "Upravljanje pamćenjem, sećanjem i zaboravljanjem je oduvek bio najvažniji zadatak za klase, grupe i pojedince koji su dominirali ili još uvek dominiraju društvima, bez obzira na to koji je deo istorije u pitanju."[57]

Analize tri istorijska udžbenika pokazuju da su događaji na Kosovu tokom Drugog svetskog rata obrađeni prilično površno. Dok u nekim tekstovima postoji skoro 10 stranica posvećenih događajima koji su se odigrali u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), situacija na Kosovu je obrađena samo u kratkim pod-poglavljima. Izdvojili smo sledeće opšte tvrdnje u sva tri udžbenika:

- Tokom Drugog svetskog rata, projekat Velike Albanije je sproveden zahvaljujući fašističkoj Italiji;
- Albanci su bili na strani fašista tokom rata, pošto su imali podršku Musolinijeve Italije;
- Teror nad Srbima je doveo do masovnih ubijanja i proterivanja srpskih civila;
- Albanske žrtve se ne spominju.

Udžbenici smeštaju Kosovo u širi kontekst okupacije Jugoslavije od strane nacističke Nemačke i njenih saveznika, i ističu podelu "prve Jugoslavije." Nakon toga sledi aneksiranje Kosova od jugoslovenske teritorije i njegova okupacija i aneksija od strane fašističke italijanske Albanije. Srpski udžbenici spominju zločine koje su počinili Albanci i fašističke snage. Na primer, u udžbeniku Ljušića i Dimića iz 2013. godine, postoji odeljak pod naslovom "Teror italijanske, albanske, mađarske i bugarske okupacione uprave." Prema ovom udžbeniku, zbog opasnosti od istrebljenja, Srbi su bili primorani da beže iz italijanskog protektorata 'Velike Albanije'. „Teror albanskih milicija (*voluntari*) je bio bez kontrole. Pod pretnjom istrebljenja sa Kosova i Metohije je iseljeno preko 90 000 Srba. U godinama 1941-1945 na Kosovu i Metohiji je ubijeno do 10 000 Srba."[58]

Slično tome, Radojevićev udžbenik iz 2014. godine govori o svakodnevnom albanskom teroru nad srpskim civilima.[59] Međutim, Radojević kontekstualizuje nasilje, spominjući srpske kolo-

55 Stojanović, *Konstrukcija proslosti – slucaj srpskih udzbenika istorije*, 57.

56 Ibid., 59. Argument Dubravke Stojanović ovde u pedagoškom smislu jeste da kad se učenicima predstavlja istorija kao linearan niz događaja, onda učenici nisu u stanju da razviju sposobnost za kritičko razmišljanje.

57 Dubravka Stojanović, "Sećanje protiv istorije. Udženici istorije kao globalni problem", Београдски историјски гласник IV, 2013, 186.

58 Radoš Ljušić and Ljubodrag Dimić, *Istorija za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije društveno-jezičkog smera* (Beograd: Freska, 2014), 201.

59 Mira Radojević, *Istorija IV - udžbenik za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera, četvrti razred gimnazije društveno-jezičkog smera i opšteg tipa i četvrti razred srednje stručne škole za obrazovne profile pravni*

niste iz predratnog perioda - “oni [Albanci] su vršili svakodnevni teror. Pored ubistava, pljačke, otmica, paljevina i uništavanja grobalja, prinudno su iseljavali Srbe, pre svega koloniste [prim. ur: oni koji su dobili zemljište nakon Drugog svetskog rata tokom agrarne reforme i kolonizacije]. Na njihovim imanjima naseljavali su se Albanci s tog prostora ili doseljenici iz Albanije. ”[60] Ipak, “albansko nasilje nad Srbima” je smešteno van konteksta. Učenici nisu upućeni u kompleksnu političku situaciju koju su izazvale italijanska, bugarska i nemačka okupacija na jugu Jugoslavije. Pitanja poput, “Koja je bila uloga Italijana?” ili “Koja je bila uloga Nemaca nakon poraza Italije?” ostaju neobjašnjena.

Da li je postojao bilo kakav otpor na Kosovu tokom Drugog svetskog rata protiv okupacije? Prema srpskim udžbenicima koje smo analizirali, bilo je, ali oni spominju samo antifašističku borbu srpskih i crnogorskih partizana. “Na Kosovu i Metohiji pak prtitisak albanske milicije i drugih okupacionih snaga onemogućavao je šire ustaničke zamahe, a članstvo formiraniih ustaničkih jedinica činili su usključivo Srbi.”[61] Ne postoji objašnjenje šta su “albanske milicije” zapravo bile.

Dva udžbenika spominju albanske partizane, ali samo unutar narativa o albanskom nacionalizmu. Udžbenik Ljušića i Dimića kaže da se nakon oslobođenja Kosova i Metohije odigrala velika albanska pobuna u decembru 1944. godine. Uzrok pobune je bilo odbijanje Albanaca da se bore na Sremskom frontu, u severozapadnoj Srbiji. Međutim, pravi razlog za pobunu je bio taj što su Albanci želeli da brane samo teritoriju Kosova i Metohije, i zato što je deo njih želeo da bude deo Velike Albanije. Prema ovim tekstovima, vođe pobune je bio Džafer Deva, vođa Druge prizrenske lige [prim.ur: vođa nemira u Drenici nije bio Džafer Deva već Šaban Poluža). Pobuna je bila ugušena u februaru 1945. godine.[62]

Pored toga, udžbenik Ljušića i Dimića spominje ulogu Albanaca u 21. SS Skenderbeg diviziji, formiranoj tokom proleća 1944. godine od nemačkih oficira i albanskih vojnika – poraženih od strane partizana u julu 1944. godine, tokom Andrijevičke operacije. Skenderbeg-divizija je bila odgovorna za masakr u Plavu.[63]

Kao što je već spomenuto, srpski istorijski udžbenici ignorišu bilo kakvu činjenicu koja bi mogla da ugrozi narativ viktimizacije. Činjenica da je bilo konflikta među albanskim partizanima oko nacionalnog pitanja se ignoriše, kao i masakri koje su sproveli srpski i crnogorski partizani nad albanskom populacijom nakon kraja Drugog svetskog rata.

tehničar i birotehničar (Beograd: Klett, 2014), 272

60 Ibid., 272.

61 Ibid., 284.

62 Ljušić and Dimić„ 228.

63 Ibid., 227.

Svi srpski istorijski udžbenici imaju odvojen deo o Holokaustu. Dok je fokus stavljen na Holokaust na evropskom nivou , sa spominjanjem broja žrtava i posebnim akcentom stavljenim na Aušvic, Holokaust u Srbiji i u okupiranoj Jugoslaviji je na izvestan način marginalizovan. Udžbenici spominju ubijanja i koncentracione logore u Srbiji i na teritoriji Jugoslavije, naročito u Jasenovcu i na Starom Sajmištu,[64] međutim, zločinci su, generalno, etnički definisani kao "Nemci" ili ustaše. Uloga srpske policije i oružanih snaga pod Nedićevom vladom u procesu uništenja jevrejskog naroda se ne spominje, dok se počinioci zločina identifikuju kao isključivo nacistički nemački vojnici i njihovi saveznici, naročito ustaše.

Narativ Drugog svetskog rata predložen u istorijskim udžbenicima nakon 2000. godine predstavlja albanski nacionalizam, sa njegovim trajnim snom o Velikoj Albaniji, kao razlog za "slabu" poziciju Srbije i srpske nacije u posleratnoj Jugoslaviji, kao i za njen konačni raspad. Drugim rečima, narativ Drugog svetskog rata se širi da uključi naknadne muke srpskog naroda sve do danas.

Dok albanski udžbenici naglašavaju Bujan i odluku kosovskih komunista iz 1944. godine da pruže samoopredeljenje Kosovu nakon rata, srpski udžbenici naglašavaju legitimno pripajanje Kosova Srbiji 1945. godine.
Na primer, Đurić i Pavlović predstavljaju mali deo, "Srbija kao složena federalna jedinica," gde kažu da "posle smirivanja stanja na Kosovu, ukidanja vojne uprave i u vreme sve veće saradnje sa Albanijom Oblasna narodna skuština Kosova i Metohije usvojila je u Prizrenu (9. i 10. jula 1945) Rezoluciju kojom je izražena želja delegata o priključivanju te oblasti federalnoj Srbiji kao njenom sastavnom delu "[65]

Ali činjenica da su autori nazvali Srbiju "federalnom Srbijom," govori o njihovom viđenju i predstavljanju neprivilegovane pozicije Srbije u jugoslovenskoj federaciji. U suprotnom bi bilo nemoguće pričati o "federalnoj Srbiji" unutar "federalne Jugoslavije."

Prema tom istom udžbeniku, prisvajanje Kosova Srbiji je bilo sprovedeno od strane Jugoslavije na načine koji su ugrozili ne samo državni položaj Srbije već i srpskog naroda takođe. Radojević kaže da nakon rata, „razmišljajući, na primer, o ujedinjenju sa Albanijom, nove vlasti su srpskim kolonistima, proteranim za vreme rata s Kosmeta i Makedonije, zabranile povratak na svoja imanja. Štaviše, dopustile su da na njima ostanu Albanci, u mnogim slučajevima doseljeni iz Albanije."[66] Ovakav opis perioda odmah nakon rata doprinosi uobičajenim pogrešnim idejama o srpsko-albanskim odnosima, kao i o večnom natezanju, slično mnogim drugim konfliktima, oko pitanja "ko je ovde bio prvi."

64 Jasenovac je bio koncentracioni logor na teritoriji NDH tokom Drugog svetskog rata, gde je desetine hiljada ljudi (Srba, Jevreja, Bošnjaka, Roma, Hrvata anti-fašista) ubijeno. Staro Sajmište je bilo koncentarcioni logor na području Beogradskog sajma tokom Drugog svetskog rata (danas se ono nalazi blizu centra Beograda), gde je hiljade ljudi (Jevreja, Srba, Roma i drugih) ubijeno ili poslato u druge kampove ili lokacije masovnog ubijanja. Dok u Jasenovcu postoji spomenik, na Starom Sajmištu ne postoji dostojanstveno obeležje u znak sećanja, uprkos značajnim naporima brojnih istoročata i aktivista da se ono postavi.

65 Djordje Djurić and Momcilo Pavlović, *Istorija za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*. (Beograd: Zavod za Udzbenike, 2012), 235.

66 Radojević, *Istorija IV,* 310.

Pretnja albanskog nacionalizma na Kosovu i slabost jugoslovenskih vlast u rešavanju problema, je ustaljena tema u načinu na koji udžbenici tretiraju posleratnu Jugoslaviju, slabosti Srbije i konačni raspad jugoslovenske države. Reference na Drugi svetski rat su eksplicitne, naročito kad je reč o masovnom iseljavanju Srba sa Kosova 1999. godine, često ih poredeći sa proterivanjem srpskih doseljenjika 1940ih.

Raspad Jugoslavije u udžbeniku Đurića i Pavlovića je deo poglavlja pod naslovom "Društvena kriza i razbijanje zajedničke države 1980 – 2000." Naslov prvog pod-poglavlja je "Kosovski problem – početak raspada države." U skladu s tim, "Prvi znaci destabilizacije Jugoslavije javili su se na Kosovu. Provala albanskog nacionalizma i separatizma označila je buđenje pritajenih nacionalizama fatalnih po zajednicu."[67] Prema rečima autora, silovanja, uništenja imovine i ubistva zasnovana na etničkoj mržnji su navela Srbe da se masovno iseljavaju sa Kosova, a to je zapravo bio proces koji je otpočet još tokom Drugog svetskog rata i koji se nastavio nakon njegovog završetka, što je dovelo do smanjenja procenta Srba na Kosovu na 13,2%.[68]

Odjeci Drugog svetskog rata takođe mogu da se pronađu u raspravi o ratu na Kosovu i njegovim posledicama. Srpski udžbenici ne spominju bilo kakve društvene promene na Kosovu tokom 1990ih, poput masovnog proterivanja Albanaca sa državnih/javnih funkcija i razvoja paralelnog sistema obrazovanja, niti spominju oštru srpsku represiju nad albanskim stanovništvom. Fokus je stavljen na "terorističku organizaciju," OVK i na "NATO agresiju" i u tom kontekstu se spominju samo srpske žrtve. Prema udžbeniku Ljušića i Dimića, Sjedinjene Američke Države su pružile podršku albanskim separatistima, NATO kampanja je bila agresija, i jedino etničko čišćenje je bio progon Srba nakon Kumanovskog sporazuma u junu 1999. godine.[69] Opet, jedino se spominju srpske žrtve – prvo, žrtve NATO bombardovanja, a potom broj Srba prognanih sa Kosova.

Albanske knjige

Prvo izdanje posleratnog istorijskog udžbenika za opštu srednju školu se nije naročito razlikovalo od onih koji su nastali tokom paralelnog sistema. Ovaj odnos prema Drugom svetskom ratu je nastavio da predlaže promenjene uloge, gde su jugoslovenski partizani negativci, a njihovi albanski neprijatelji heroji. Knjiga predstavlja anti-komunističku i anti-partizansku Drugu prizrensku ligu kao patriotsku, a jednog od njenih vođa, Bedrija Pejanija, Hadrijevog "kontrarevolucionara," kao figuru otpora protiv Srba. Naglašavaju se rat Šabana Poluže, Titova represija na Kosovu 1945. godine i masakr u Baru.[70]

67 Djurić and Pavlović, *Istorija za treći,* 248.
68 Ibid., 248.
69 Ibid., 291.
70 Istituti të Historisë, *Historia e Popullit Shqiptar per shkollat e mesme* (Libri Shkollor, 2003), 302-344.

Osim udžbenika, čitava istoriografija Drugog svetskog rata je manje ili više pratila slični narativ, ali sa važnim razlikama. Tabu teme su postale istaknute paralelno sa politički uzrokovanim revizijama istorije o kojima se raspravljalo u Albaniji.[71] U veoma ambicioznom pokušaju da se objavi Kosovo-centrična istorija albanskog naroda, novinar Jusuf Budžovi je pisao o eksplicitnom sporazumu između komunističkih vođa Envera Hodže i Tita 1944. godine da se dozvoli "ponovno osvajanje Kosova od strane partizanskih snaga kako bi se (Kosovo) zadržalo u Srbiji" [72] - zavere koja je dovela do prisilnog regrutovanja Albanaca i masovnog ubijanja više od dve hiljade ljudi u Baru.

Međutim, ako je ovo ukazalo na to da je albanski nacionalni narativ postao delimično odvojen i od Jugoslavije i od komunizma,[73] ono nije rešilo pitanje šta se dogodilo krajem Drugog svetskog rata. Zapravo, u ključnom jednotomnom delu *Kosovo: A Monographic Survey*, izdato od strane Kosovske akademije umetnosti i nauka, ne postoji nijedan pomen ove navodne zavere a "albanski ratnici" su se dobrovoljno priključili partizanskim snagama u Baru.[74]

Krajem rata 1999. godine, uprava Ujedinjenih nacija na Kosovu, koja je trajala sve do Deklaracije o nezavisnosti 2008. godine, otpočela je složeni proces izgradnje države pod mešovitim vođstvom domaćih i međunarodnih elita. Istorijski udžbenici korišćeni u školama su brzo stavljeni pod ispitivanje od strane Odeljenja za obrazovanje Civilne administracije UN, i prošli kroz proces ponovnog pisanja, zbog promena u nastavnom programu i zbog međunarodnog pritiska da se provere i sadržaj i jezik.

Počevši 2001. godine, Institut za međunarodno istraživanje udžbenika Georg Eckert (*Georg Eckert Institute for international Textbook Research*) je osnovao Mrežu udžbenika Jugoistočne Evrope u okviru Evropskog pakta o stabilnosti. Prvi pregledi kosovskih istorijskih udžbenika su se fokusirali na izdanja iz 1990ih godina i bili su veoma kritički.[75] Kosovski udžbenici su nastavili da budu periodično pregledani od strane raznih stručnjačkih grupa, a izveštaji su nastavili da se gomilaju.[76]

Tokom 2004. godine, međunarodna grupa stručnjaka iz pomenutog Instituta za međunarodno istraživanje udžbenika Georg Eckert je sprovela opširnu analizu svih albanskih istorijskih udžbenika (11 tomova), korišćenih od IV razreda osnovne škole do IV razreda srednje škole.[77] Analiza je bila usmerena na identifikovanje stereotipa, politički neadekvatnog rečnika, konteksta, razumevanja, prikladnih i neprikladnih istorijskih reprezentacija i periodizacija, ali je istraživanje školske istoriografije bilo eksplicitno vođeno političkom željom da knjige "odgovaraju postulatima Rezolucije 1244," odnosno, da neguju multinacionalni identitet Kosova

71 Uran Butka, *Masakra e Tivarit dhe përgjegjësia e shtetit shqiptar* (Tiranë: ADS Studio, 2011).

72 Jusuf Buxhovi, *Kosova. Nga Konferenca e Londrës deri te protektorati ndërkombëtar* (Prishtinë: Faik Konica and Houston: Jalifat Publishing, 2012), 246- 269.

73 Za odbijanje "kominformističke istorije" čiji je centar bio u Tirani, videti slikovitu raspravu albanske istoriografije na Kosovu posle proglašenja nezavisnosti Olivera Jensa Šmita: Oliver Jens Schmitt, "Historiography in Post-Independence Kosovo," 60-63

74 Rexhepi Fehmi, "Kosova in the Second World War," in *Kosova. A Monographic Survey* (Prishtina: Kosova Academy of Sciences and Arts, 2013), 205-211, 209.

75 Denisa Kostovicova, Kosovo. The Presentation of Europe and the Balkans in South-East European Textbooks. The A*lbanian-Language Textbooks Used in the "Parallel" Primary and Secondary Schools on Post-Autonomy Kosovo in the 1990s,* 7/28/2002.

76 http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-school-textbooks-fail-accuracy-test
http://www.esiweb.org/index.php?lang=en&id=156&document_ID=157 (Accessed November 10, 2016).

77 Evaluat*ion of Kosovo Albanian History Textbooks* (Braunschweig, 2004).

zasnovan na diverzitetu.[78] Zaključak stručnjaka je bio da knjige zapravo nisu u skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, jer predstavljaju mono-etničku istoriju Kosova.

Naročito, izveštaj je zaključio da je Drugi svetski rat bio predstavljen u knjigama na "uprošćen način ili crno-belom linearnom naracijom koja ne odgovara realnoj kompleksnosti istorijskog procesa."[79] Ključni problem u načinu predstavljanja Drugog svetskog rata je bio u negativnoj slici Albanaca partizana predstavljenih kao izdajnika na strani Jugoslavije, i pozitivna slika anti-komunističke opozicije italijanskoj i nemačkoj okupaciji kao i anti-komunističke saradnje sa okupatorom; ali i serija važnih propusta, kao što je nespominjanje saradnje sa Nemcima poput postojanja SS Skenderbeg divizije; šire implikacije Holokausta; i nacističko-nemačko-engleska konkurencija za albanskom vernošću tokom rata, što se ogledalo u albanskom frakcionalizmu.[80] Izveštaj predlaže ponovno pisanje udžbenika kao odgovor na kritike. U novije vreme je samo Ministarstvo odobrilo standarde za udžbenike.[81] Skorije objavljene knjige su uvele neke promene, ali koliko su one značajne je još uvek otvoreno pitanje.

Nacionalni narativ koji je proistekao iz trenutnih kosovskih udžbenika, reprodukovan kroz odnos prema Drugom svetskom ratu, je nedvosmisleno zasnovan na dve ključne ideje:

- Albanska nacija je konzistentno bila izdana od strane moćnijih nacija kao i njenih zlonamernih komšija, optužujući Srbiju za genocid;
- Iako mala, albanska nacija je borac za slobodu i nezavisnost, ali nije sposobna da čini zlo ijednoj drugoj naciji jer se ponosi na svoju tradiciju časti i gostoprimstva.

Kako bi održali fikciju nacionalne homogenosti i "dobrote", bilo kakva rasprava o građanskom ratu je izostavljena i nijedna ključna albanska ličnost nije predstavljena u negativnom smislu. Naprotiv, knjige prate uredničku politiku balansa u kojoj svaka strana ima paralelne heroje.

Svi udžbenici pripisuju uzroke Drugog svetskog rata dvama suprotstavljenim imperijalističkim blokovima, koji se bore za podelu sveta, ali su Versajski mir nakon Prvog svetskog rata i "nezadovoljstvo" njime od strane država poput Nemačke, Italije i Japana izazvali konflikt. U tom kontekstu, to što Versaj nije dozvolio pripajanje Kosova Albaniji je samo jedan od aspekata fundamentalne nepravde Versajskog sporazuma. Prisvajanje Albanije od strane Italije 1939. godine je još jedan dokaz nezainteresovanosti Velikih sila za sudbinom malih nacija, što dodatno potvrđuje njenu sekundarnu viktimizaciju.

Ipak, ono što se najviše ističe u istoriji prve polovine Drugog svetskog rata je otpor Albanije protiv italijanske okupacije, kako u samoj Albaniji tako i na Kosovu, uprkos ujedinjenju Kosova sa Albanijom kao ispunjenje starih ciljeva. Ali dok se u svim udžbenicima istorija albanskog otpora bavi istorijom građanskog rata između anti-italijanskih nacionalističkih grupa poput *Balli Kombëtar* i *Legaliteti* na jednoj strani i komunista na drugoj, istorija Kosova se fokusira na mirne proteste 1941. i 1942. godine.

Na Kosovu, uspon Narodooslobodilačke vojske Jugoslavije pod komandom albanskog vođe

78 Ibid., Appendix 2, terms of the evaluation.
79 Ibid., 11.
80 Ibid., 12.
81 MEST, A*dministrative Instruction on the Implementation of the Quality Standards for Textbooks*, 2011.

Fadila Hodže je opisan bez referisanja na Komunističku partiju Jugoslavije, koje se spominje samo kao akronim.[82] U jednom udžbeniku je on zvanično oslobođen svake moguće odgovornosti za partizansko nasilje nad Albancima, jer ga je Tito smenio sa komande partizanske vojske "Srbinom Savom Derlevićem, 8.2.1945. godine sa kojim je uspostavio vojnu vlast na Kosovu da se obračunava sa kontra-revolucionarima."[83] Fadil Hodža i njegovi borci su tako neokaljani albanski heroji, ali su i nacionalističke i kolaboracionističke vođe Druge prizrenske lige. Kako je primetio Oliver Jens Šmit (Oliver Jens Schmitt), ono što je novo u istoriografiji Kosova nakon proglašenja nezavisnosti generalno, i u odnosu prema Drugom svetskom ratu takođe, je "potraga za nacionalnim albanskim narativom novije istorije koji zadovoljava suprotstavljene političke partije u državi."[84]

Knjiga se odnosi prema ujedinjenju Kosova i Albanije u pozitivnom smislu za razvoj obrazovanja i kulture, i u barem dva izdanja se ovaj aspekt rata obrađuje u dva odvojena poglavlja.[85] Sve knjige pripisuju inicijalno malobrojno učešće Albanaca u odnosu na Srbe i Crnogorce u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije činjenici da je fašistička okupacija bila doživljena više kao oslobađanje od srpske vlasti nego kao represija. Ali jedva da postoji rasprava o prirodi fašističkog i nacističkog režima i o njihovom uticaju širom sveta, uključujući Balkan.

Naročito je Holokaust, gde god bi se pomenuo u udžbenicima, tretiran različito u različitim izdanjima knjige, ali je opšte prisutno njegovo predstavljanje kao posledice rata, a ne kao jedan od ciljeva Hitlerovog ratnog pohoda. Većina knjiga uključuje mali deo sa opštom raspravom o represijama pod nacističkim i fašističkim okupacijama, u kojima se tek usput spominje progon Jevreja, logori, kao i ubijanje šest miliona Jevreja[86] u gasnim komorama. Eksploatacija zemlje od strane okupatora je ono čime se objašnjavaju i otpor i Holokaust.[87] Jevreji se nazivaju çifute, zastareli termin koji se danas smara neprihvatljivim.

Opširnije studije o Holokaustu, zbog izmena koje su zahtevali međunarodni stručnjaci 2004. godine, kako nam je jedan od autora priznao, ostaju problematični. Ovde se jezik promenio: Jevreji se nazivaju *Hebrenjte*, Holokaust se spominje kao zločin protiv čovečnosti, ali ne kao genocid; a naročito se detaljno opisuju žrtve nacističkih logora smrti prema nacionalnosti.[88] Samo jedan udžbenik govori o logorima za Jevreje i simpatizere komunista u Albaniji i u Prištini.[89]

Nasilje na kraju rata, sa masovnim ubijanjem Albanaca u Baru i gušenjem nemira u Drenici se tek ukratko spominje, bez detalja ili objašnjenja. Ali sve knjige jasno ističu da ovi događaju dodatno potvrđuju genocid koji su Srbi sproveli nad Albacima.[90] Samo jedan udžbenik govori o ratu u Drenici do detalja i predstavlja Šabana Polužu kao partizanskog vođu koji se uzdigao da brani svoju zajednicu od četničkog napada, odbijajući da napusti Kosovo kako bi gonio Nemce

82 Jedan od tekstova naročito žali zbog identifikovanja anti-fašističkog otpora sa komunizmom u starijem izdanju udžbenika iz opšte istorije, Istituti e Historisë, *Historia e Popullit Shqiptar per shkollat e mesme* (Libri Shkollor, 2003), 302-344

83 B1 and B2, 157.

84 Schmitt, "Historiography in Post-Independence Kosovo," 67.

85 A2, pp. 121-123; D1 and D2, pp. 131-133.

86 Ova cifra se pojavljuje samo u A2.

87 Jezik koji se koristi u ovom delu naziva Jevreje çifute, stari termin koji je negad bio u popularnoj upotrebi ali danas ima pogrdno značenje: A1, p. 185; B1 and B2, p. 142 and C1, p. 145.

88 A2, 93-95 D1, 128-130 and D2

89 A2, p. 94. See Noel Malcom, *Kosovo. A Short History* (Mac Millan: 1998), 310.

90 B1: ova knjiga govori o srpskom genocide u poslednjem delu rata, sa 53 000 albanskih žrtava.

u severnoj Srbiji, i time odbio naređenje partizanskog vođe Fadila Hodže.[91] Ista knjiga eksplicitno poredi "etničko čišćenje" koje su sprovodili srpski i crnogorski komunisti u Drenici, i nasilje srpske vojske 1912 – 1915.[92]

Svi udžbenici kažu da su učesnici na Konferenciji u Bujanu ubijeni ili zarobljeni, ali ne spominju i to da su neki od njih učestvovali u Prizrenskoj skupštini, gde je rezolucija o pripajanju Kosova Srbiji prihvaćena uz poklike, čak iako pod pretnjom.[93]

Svi udžbenici pravdavaju saradnju Druge prizrenske lige sa Nemcima kao nacionalistički projekat, a ne kao ideološki, predstavljajući odnos između dve partije kao jednako oportunistički. Oni ne spominju nasilje nad srpskim i crnogorskim doseljenicima i njihovo proterivanje, koje je dobro dokumentovano u italijanskim izvorima, uključujući i vojne arhive,[94] kao i u nemačkim izvorima, kako je dokumentovao Ali Hadri.[95] U jednom tekstu se spominje i to da su Albanci štitili Srbe i Crnogorce, uprkos pretnji italijanskih okupatora.[96]

Samo je u starijem opširnijem tekstu za starije razrede osnovne škole, vođa Lige, Bedri Pejani, predstavljen kao veliki patriota koji zaslužuje odvojeni odeljak, a Džafer Deva je izdvojen kao kolaboracionista sa Nemcima u masakru albanskih partizana 1944. u Tirani.[97]

91 D1/2, p. 124-125.

92 I D1 i 2 spominju 43 000 albanskih žrtava srpskih partizana na kraju rata

93 Svega 33 od 143 članova su bili Albanci. Videti Fadil.

94 Carlo Umilta', *Jugoslavia e Albania. Memorie di un Diplomatico* (Milano: Garzanti, 1947) and Giovanni Lorenzoni, *Rapporto sulla Riforma Agraria Jugoslava con special riguardo ai territori interessanti l'Albania, la Dalmazia e la Croazia* (Roma: Ministero degli Affari Esteri, 1942) dokumentuju kolone izbeglih seljaka Srba i Crnogoraca koje gone naoružani Albanci, naročito između aprila i oktobra 1941. godine.

95 Hadri, Lëvizja *Naciolnalçlirimtare,*

96 A2, p. 118.

97 Instituti e Historisë, *Historia e Popullit Shqiptar*, 320-321 and 323. Zaključak ove knjige je bio da je rat antifašističkog oslobođenja u Albaniji i na Kosovu bio kao bilo koji drugi rat za oslobođenje u Evropi i Albanci su bili na strani pobednika. Oni su bili među onima koji su najviše propatili, izgubivši 7% stanovništva, str. 336.

Poglavlje 4: Nastavnici istorije i predavanje istorije na Kosovu u školama na srpskom jeziku

Uslovi i osećanje privremenosti

Naš prvi utisak kad smo postavljali intervjue, kao i kada smo posećivali škole kako bismo se sreli sa nastavnicima, je bio da su srpske škole na Kosovu veoma loše organizovane u logističkom smislu. Neki od nastavnika predaju u više škola. Nekoliko škola je smešteno u istoj zgradi, i dele prostor. Neke škole ostavljaju utisak privremenosti od kada se završio rat. Imena škola se još uvek odnose na imena škola pre 1999. godine i na lokacije koje su danas sastavni deo nezavisnog Kosova, npr. Gimnazija u Vučitrnu sa privremenim smeštajem u Kosovskoj Mitrovici.[98] Ova imena se odnose na škole u mestima u kojima nakon 1999. godine nema više srpskih zajednica.

Na primer, škola koja se nalazila u glavnom gradu, u Prištini, više ne postoji i premeštena je na drugo mesto. Ovo oslikava realnost odluke da se pauziraju mnogi aspekti dnevnog društvenog života i potrebe ovih zajednica, da se živi u privremenim uslovima, ne uvažavajući nove odnose moći, a pokušavajući da se zadrže određene prošle realnosti koje više na Kosovu ne postoje. Niko od nastavnika nije pokazao nikakvu zadršku niti zbunjenost kad je reč o ovim uslovima, ostavljajući utisak da ih doživljavaju kao 'normalno' stanje stvari.

Prema jednom nastavniku, veoma je teško dobro predavati, ne samo istoriju već i druge predmete, kao i raditi u bilo kojoj drugoj profesiji jer oni žive pod okupacijom. Kako je rekao taj nastavnik, "Mi imamo specifičnu situaciju ovde, pošto živimo pod okupacijom. U suprotnom bi sve bilo normalno, kao i u ostatku Srbije…" (Intervju 21). Kada smo ga pitali da pojasni ovu izjavu – Ko su okupatori? Koja je priroda te okupacije? On se pozvao na međunarodne aktere koji sada vladaju Kosovom. Dok smo pričali, grupa EU policajaca je prošla pored nas, i on je rekao da govori o njima ali i o ostalima, poput NATO, Amerikancima i EU.

Udžbenici

Svi nastavnici koje smo intervjuisali koriste istorijske udžbenike koje je odobrilo Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (dalje u tekstu Ministarstvo obrazovanja).
Jedan nastavnik je još uvek koristio staru verziju srpskog udžbenika istorije (Intervju 24). Svi nastavnici su istakli da nemaju nikakve kontakte niti veze u Ministarstvu obrazovanja Kosova. Iako je bilo pomena seminara koji su bili organizovani tokom godina, sa ciljem da se povežu srpski i albanski nastavnici sa Kosova, niko od nastavnika nije bio rad da učestvuje u njima; štaviše, niko od nastavnika ih nije smatrao dovoljno značajnim da bi uopšte bili spomenuti.

98 Primeri mogu da se vide na opširnom vebsajtu sa raznim informacijama vezanim za obrazovanje, uključujući i spisak škola u Srbiji (osnovnih i srednjih) svrstanih po abecednom redu prema lokaciji (videti: www.srednjeskole.edukacija.rs/drzavne-srednje-skole/svi-gradovi). Na primer: Srednja škola Laplje Selo (izmeštena iz Prištine) ili Srednja i Tehnička škola u Kosovskoj Mitrovici, izmeštena iz Vučitrna. Imena srednjih škola sa spiska gorepomenutog vebsajta se često razlikuju od imena koja su napisana na tablama ispred škola, kao što je slučaj sa srednjom školom u Vučitrnu, privremeno smeštena u Kosovskoj Mitrovici (ime škole je na spisku srpskih srednjih škola na gorepomenutom vebsajtu je: srednja i tehnička škola izmeštena iz Vučitrna).

Podaci koje smo prikupili pokazuju da ne koriste nužno svi srednjoškolski nastavnici istorije na Kosovu zvanične udžbenike na času, pošto neki od njih biraju druge izvore. Nastavnici često ne zahtevaju od učenika da kupe propisane udžbenike. Većina nastavnika je istakla da ohrabruju učenike da koriste starije udžbenike iz istorije takođe, zbog toga što su novi udžbenici na srpskom jeziku skupi. Učenici, dakle, mogu da pozajme udžbenike od starijih braća i sestara, komšija ili prijatelja. Dakle, treba biti obazriv prilikom zalaganja za neposredniju vezu između sadržaja istorijskih udžbenika, predavanja i komunikacije na času i razgovora o nastavnom materijalu. Predavanja i komunikacija na času često zavise od političkog stanovišta nastavnika ili njegove/njene političke pripadnosti.

Auto-interpretacije

Intervjui pokazuju veliku diskrepanciju između dostupnog sadržaja u istorijskim udžbenicima i onoga što nastavnici na kraju predaju. Svaki nastavnik naglašava različit događaj iz Drugog svetskog rata koji bi trebalo naročito naglasiti. Međutim, gotovo nijedan od ovih događaja nema nikakve veze sa Kosovom, možda zato što je oružana pobuna protiv okupacionih snaga bila daleko intenzivnija u drugim delovima Jugoslavije, poput Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore, nego na Kosovu.

Nastavnici se fokusiraju na invaziju i na podelu Jugoslavije, naglašavajući nacističku nemačku vojnu okupaciju unutrašnje Srbije i stvaranje marionetske Nezavisne Države Hrvatske (NDH); genocid protiv Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) i u logoru Jasenovac; partizanske i četničke oružane pobune; kao i građanski rat između partizana i četnika.

Na primer, prema jednom nastavniku, uvek je postojao ogroman pritisak od strane države na plan i program istorije kao školskog predmeta. Ovaj pritisak se oslikava u istorijskim udžbenicima, kad je reč o svemu što se tiče istorije srpske nacije u XX veku (Intervju 21). Isti nastavnik je dodao da postoji izvestan broj događaja iz Drugog svetskog rata koje bi trebalo bolje obraditi u udžbenicima. Prema njegovom mišljenju, nastavnici treba da obezbede dodatni nastavni materijal o koncentracionom logoru Jasenovac u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) učenicima, pošto tema nije adekvatno obrađena u istorijskim udžbenicima.

Dvoje nastavnika istorije su nam objasnili da učenici već dolaze u učionicu sa predznanjem o nekim događajima u kojima su učestvovale njihove dede i babe (Intervjui 22 i 25). Dakle, prema njihovom mišljenju, međugeneracijsko usmeno prenošenje istorijskog sećanja igra važnu ulogu u ranoj socijalizaciji među porodicama kosovskih Srba, pružajući interpretacije istorije koje su često kontradiktorne onome što piše u udžbenicima. Kako kaže jedan nastavnik, "Skoro svi naši učenici imaju nekakvo predznanje koje su stekli od svojih očeva i od starijih ljudi u porodici, i savršeno dobro znaju šta se dešavalo u ovim krajevima" (Intervju 22).

Dok su svi srpski nastavnici koristili termine poput Kosovo i Metohija i *Šiptari* odnoseći se na Albance, mi smo uspeli da uočimo neke sitne odrednice raznolikosti, naročito kada su pričali o Drugom svetskom ratu i trenutnim događajima. Razlike zavise od njihovih životnih priča, na primer, da li su oni ili njihove porodice za Jugoslaviju i za Tita, ili su za četnike. Ova podela nam deluje inherentna srpskom pitanju koje i danas definiše kako nastavnik predaje Drugi svetski rat, kao i bilo koje druge događaje koji su pratili nasilni raspad Jugoslavije, pa čak i raniju socijalističku Jugoslaviju.

Što su nastavnici bili stariji, to je bila veća šansa da još uvek imaju živa sećanja i uspomene na zlatno doba Jugoslavije 1970ih godina, kada svakodnevni odnosi unutar lokalnih zajednica nisu bili definisani samo etnički, čak i na Kosovu. Mi zapažamo osećaj takozvane "jugonostalgije" među njima – nostalgije za vremenom kada lokalne zajednice nisu bile definisane samo etnicitetom, čak i na Kosovu, i kada su životni standardi bili viši.

Mlađi ispitanici, koji nisu imali takve uspomene, zvučali su kao proizvod post-jugoslovenske revizionističke istorije Drugog svetskog rata kao i ratova 1990ih. Mnogo su više bili orijentisani protiv Jugoslavije, verujući da je nezavisna Srbija bila "oslobođena" od komunizma i da će, kao nezavisna država, biti poštovanija od strane drugih zemalja i da će moći slobodno da „uzgaja" srpsku tradiciju i istorijsko nasleđe.

Drugi svetski rat - događaji

Šta je od značaja? Susreli smo se sa prilično uprošćenom slikom Drugog svetskog rata koju nastavnici predaju kada pričaju o tome u kontekstu Kosova. Koje su glavne teme? Albanci su bili na strani fašistčke Italije i nacističke Nemačke kako bi ostvarii svoj cilj, koji je bio Velika Albanija. Srbi su bili žrtve, a Albanci su počinilu užasne zločine protiv njih; ne spominju se zločini koje su počinili Srbi protiv Albanaca. Pored toga, Srbi su svi bili antifašisti, bez obzira na to da li su bili deo partizanskog ili četničkog pokreta. I konačno, nigde se ne spominje albanski pokret otpora niti Albanci koji su se borili protiv Italijana i/ili nacista.

Većina intervjuisanih nastavnika je reklo da oni objašnjavaju svojim učenicima kako su Albanci pokušali da iskoriste priliku koja im je bila ponuđena tokom Drugog svetskog rata da stvore "Veliku Albaniju." Većina albanskog stanovništva je, prema tvrdnjama intervjuisanih nastavnika, podržavalo okupatore, fašističku Italiju i nacističku Nemačku, kako bi ispunili svoj politički cilj.

Prema mišljenju jednog nastavnika istorije, "Svi muslimani su bili fašisti," i on je predstavljao Albance kao muslimane (Intervju 21). Dvoje nastavnika je takođe isticalo da su Albanci došli na Kosovo iz Albanije nakon Drugog svetskog rata, i da su se naselili u krajevima iz kojih su proterani srpski stanovnici između dva rata (Intervjui 22 i 25). Većina nastavnika je takođe verovala da su Srbi bežali u krajeve koji nisu bili pod kontrolom Albanaca i balista, jer su se osećali sigurnije u okupiranim krajevima nego u delovima Kosova pod komandom Albanaca pod italijanskim protektoratom.

Niko od nastavnika nije spomenuo nijedan događaj iz Drugog svetskog rata na Kosovu koji bi bio vredan pomena. Oni su svi zainteresovani samo za događaje koji se odnose na oslobođenje Srbije/Jugoslavije, odnosno na genocid u Nezavisnoj državi Hrvatskoj (NDH), logor Jasenovac, oslobođenje Beograda i Sremski front. Dok su prve dve teme vezane za fašističke i nacističke zločine, treći se bavio partizanskim nasiljem. Sremski front je uspostavljen kasne jeseni 1944. godine, nakon oslobođenja Beograda, a nakon njegovog probijanja, i ostali delovi Jugoslavije su bili oslobođeni. U savremenoj srpskoj istoriografiji postoji više kontroverzi u vezi sa operacijama koje su se odigrale na tom frontu, a naročito se ističe teza prema kojoj su mnogi mladi muškarci iz Beograda bili prisilno regrutovani.

Kako je jedan nastavnik rekao, sve zavisi od preferencija nastavnika, "Neki nastavnici preferiraju Prvi svetski rat; drugi preferiraju Drugi svetski rat, tako da on ili ona predaju više o

tome" (Intervju 24). Slično tome, svaki nastavnik "preferira" neki događaj u odnosu na druge iz Drugog svetskog rata. Izvodeći zaključke iz ovih intervjua, očigledno je da su neki od nastavnika više vremena posvećivali Drugom svetskom ratu, i širim aspektima ovog događaja u svetu, dok su se neki koncentrisali na Drugi svetski rat i njegove posledice na Jugoslaviju.

Nastavnici su rekli da imaju malo vremena da posvete pažnju Drugom svetskom ratu u nastavi. Često, dok nastavnici stignu dotle, već je kraj školske godine. Nedostatak vremena, kao i manjak pažnje među učenicima, ih navodi da požure sa temom.

Svi nastavnici kažu da nemaju dovoljno vremena da se bliže bave ovom temom, niti mogu da se upuste u detaljna objašnjenja kompleksnijih događaja koji su se odigrali tokom rata, poput intenzivnih borbi između albanskih nacionalista i jugoslovenskih partizana, ili masakra u Baru. Na pitanje koliko vremena su posvetili predavanju o Drugom svetskom ratu na Kosovu, nastavnici su uglavnom odgovarali da nemaju vremena da se tome posvete. Kako je jedan nastavnik istakao, kada smo ga pitali o ulozi Albanaca u antifašističkom pokretu na Kosovu, "Ja nemam dovoljno vremena da pričam o učešću Albanaca u partizanskom pokretu" (Intervju 22). Na pitanje o patnji Srba na Kosovu tokom Drugog svetskog rata, jedan nastavnik je rekao, "Vrlo malo pričam o tome, jer nemam vremena" (Intervju 21).

Životne priče nastavnika koje definišu njihovu nastavu i odnos prema istoriji

Na osnovu naših podataka, smatramo da lične prošlosti samih nastavnika, njihove životne priče i sećanja, imaju najveći uticaj na njihovo predavanje istorije. Na primer, mi smo uočili značajne razlike u načinu predavanja nastavnika koji je bio izbeglica iz jednog grada na Kosovu koji je bio etnički mešovit pre rata, i nastavnika čiji je deda bi četnički simpatizer. U narativu i u načinu predstavljanja teme prvog nastavnika, jugoslovensko vaspitanje su uticali na ispoljavanje visokog stepena tolerancije prema određenim temama, dok su neki drugi nastavnici ispoljavali veoma isključujuće stavove, uključujući i nastavnika čiji je deda bio simpatizer četničkog pokreta.

Kako nam je ispričao jedan nastavnik, on uvek počinje predavanje o Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji pitanjem "Gde je bio vaš deda tokom rata? Ko vam je bio deda?" Prema njegovim rečima, "Ja znam skoro svakog svog učenika, znam priče njegovih porodica i istorije, i znam ko su bili članovi partizanskog pokreta, a ko četnici, iako ovde (na Kosovu), Srbi su uglavnom bili fokusirani na sopstveni opstanak, te nisu mogli da se priključe nijednom pokretu. Ovde imamo više dece boraca Prvog svetskog rata, 'Solunaca,' moj deda je bio 'Solunac'"[99] (Intervju 25).

Svi intervjuisani nastavnici su osećali da moraju da nam ispričaju nešto o sopstvenoj prošlosti i o svojim precima. Troje nastavnika je reklo kako dele svoju prošlost i prošlost svoje porodice sa učenicima. Svo troje je reklo da dele svoja lična sećanja na 1999. godinu sa učenicima.

99 Na srpskom jeziku, Solunac znači stanovnik Soluna. Tokom Prvog svetskog rata, mnogi srpski vojnici se nisu predali, već su otišli u Grčku, nakon što je Srbija bila okupirana od strane Austrougarske, Nemačke i njihovih saveznika, gde su se priključili Savezničkim silama, naročito Francuskoj, i formirali Solunski front, ili Makedonski front, koji je kasnije doveo do oslobođenja Srbije u Prvom svetskom ratu.

Naši zaključci su ovde bili da, pošto nastavnici otvoreno u učionici pričaju o političkoj prošlosti svojih porodica, malo je prostora ostavljeno za kritički pristup bilo kom od događaja o kojem predaju, iz Drugog svetskog rata ili bilo kog drugog perioda, naročito kad je reč o unutrašnjim podelama između četnika i partizana. Veoma je bitno spomenuti da su ove podele, naročito između partizana i četnika, još uvek veoma prisutne u raspravama koje su još uvek u toku u saveremenoj Srbiji. Dok su partizani viđeni kao pro-jugoslovenski, skoro anti-srpski, među većinom srpskih istoričara, četnici su viđeni kao oni koju su se borili za Srbiju a ne za Jugoslaviju.

Interni konflikti u Srbiji i podele prepoznate na Kosovu i u Srbiji

Svakako, srpski nastavnici na Kosovu su sasvim upoznati sa trenutnim istoriografskim trendovima u Srbiji. Kako smo pisali u 3. poglavlju, promene u udžbenicima istorije tokom 1990ih i nakon 2000. oslikavaju razvoje unutar srpske istoriografije, naročito kad je reč o rehabilitaciji četničkog pokreta. Pošto četiri od pet intervjuisanih nastavnika koristi udžbenike koje je odobrilo Ministarstvo obrazovanja Srbije, ove nove promene i unutrašnji sukobi u Srbiji, a naročito rehabilitacija četničkog pokreta, mogu da se nađu u udžbenicima istorije koje nastavnici koriste.

Konstruisanje Albanaca kao "Drugih"

Nastavnici uglavnom koriste termin Kosovo i Metohija, zvanično ime Kosova koje je prema Ustavu iz 2006. godine još uvek pokrajina Srbije, kako bi označili ono što Albanci zovu Kosova, odnosno Kosovo na engleskom. Pored toga, koriste termin *Šiptar* koji Albanci doživljavaju kao pogrdan termin.

U intervjuima smo postavili sledeće pitanje, "Da li je postojao otpor među albanskim stanovništvom na Kosovu protiv okupacije?" Većina nastavnika je reklo da ne bi trebalo da bude iznenađujuće to što je većina Albanaca bilo "na drugoj strani" tokom Drugog svetskog rata, jer su Srbi i Albanci uvek bili na suprotnim stranama tokom istorije.

Slika o Albancima koje učenici tako mogu da dobiju je da su oni "arhineprijatelji" Srba. Prema jednom nastavniku, "Ovde na Kosovu su balisti bili saveznici sa okupatorima. Oni su uglavnom bili *Šiptari*, ili Albanci. Dakle, tokom Drugog svetskog rata, više od 200 000 Srba je pobeglo sa Kosova i Metohije zbog terora i zbog straha. Pobegli su u Centralnu Srbiju, a nakon rata im nije bilo dozvoljeno da se vrate. Te porodice su ostale u Srbiji zauvek" (Intervju 24).

Drugi nastavnik je rekao, "Oni [Albanci] su dobili Veliku Albaniju, tako da su mogli da kolju, ubijaju, porobljuju; obukli su Hitlerove uniforme…" (Intervju 21). Pošto je svaki nastavnik ukazao na to da nemaju dovoljno vremena na svojim predavanjima da objasne do detalja šta se dešavalo na Kosovu tokom Drugog svetskog rata (npr. konflikti među Albancima), jedinu sliku koju učenici dobijaju je da su Albanci svi bili "zločinci," "na strani fašista i nacista," bez ijednog primera saradnje između Srba i Albanaca, i bez ikakvog pomena činjenice da su na Kosovu postojale jugoslovenske partizanske jedinice u kojima su bili i Albanci.

Razlike u dinamici i referencama između nastavnika iz Gračanice i iz severnog dela Kosovske Mitrovice

Susreli smo se sa delimično mekšim tonom i pristupom među nastavnicima u Gračanici, koji su nam na više načina govorili o tome da su prihvatili trenutnu situaciju na Kosovu, odnosno promenu u odnosima moći između Srba i Albanaca, koja je usledila nakon stvaranja srpskih opština. Ovde oni svoje dnevne aktivnosti obavljaju na srpskom jeziku. Kako smo razumeli ovakav pristup takođe oblikuje njihov angažman u nastavi. Dva primera toga su:

1. Nastavnici u Gračanici uglavnom koriste termin Albanci umesto *Šiptari*;

2. Kad pričaju o Albancima, nastavnici iz Gračanice stalno spominju i indirektno ističu potrebu za saradnjom sa Albancima.

Kako nam je objasnio jedan nastavnik, "Kao istoričar, ne mogu da dozvolim sebi da budem subjektivan. Za mene je cilj da objasnim toj deci kako da razumeju istoriju a ne da im pričam kako su Hrvati i Albanci loši ljudi. Uvek govorim svojim učenicima 'Nikad nemojte mrzeti Albance kao naciju.' Možete mrzeti pojedinca ako vam naudi, ali ne možete mrzeti celu naciju. Ja širim tu ljubav među učenicima najviše što mogu." Na kraju je dodao, "Uostalom, mi smo ovde komšije" (Intervju 25). Ovakav stav nam sugeriše koliko ovaj nastavnik razume predavanje istorije na način koji ne hrani međuetničke tenzije.

Sa druge strane, niko od nastavnika sa kojima smo razgovarali u Kosovskoj Mitrovici nije ispoljio potrebu da predstavi nastavu istorije kao potencijalno sredstvo umanjenja etničkih tenzija. Oni su u svojim odgovorima bili koncentrisani na odnos između vlasti u Beogradu i Severnog Kosova, što nije bio slučaj sa nastavnicima iz Gračanice. Primetili smo da kad govore o svojim kolegama i relevantnom radu nastavnika iz njihove oblasti, nastavnici iz Kosovske Mitrovice su samo pričali o istoričarima i nastavnicima istorije iz Srbije. Ni u jednom trenutku nisu spomenuli Srbe južno od reke Ibar kada su pričali o predavanju istorije na Kosovu. Drugim rečima, čini se da doživljavaju reku Ibar kao geografsku i političku granicu, današnju granicu između Kosova i Srbije.

Dok je osećaj igrnorisanja Srba sa područja južnog Kosova bio prilično očigledan u intervjuima koje smo sproveli u Kosovskoj Mitrovici, situacija je bila drugačija u intervjuima koje smo sprovodili u Gračanici. Tamo su nastavnici bili veoma svesni svojih srpskih kolega sa severa Kosova. Spominjali su da osećaju kako ih oni često doživljavaju kao izdajnike.

Kako je jedan od nastavnika rekao, "Velika je razlika u predavanju istorije u Mitrovici i u Gračanici. Srbi sa severa Kosova ne znaju koliko je teško bilo nama da preživimo ovde. Većina njih ni ne prelazi Ibar, ali oni nazivaju sebe 'velikim Srbima.' Ja sam imao priliku da razgovaram sa svojim kolegama sa Severa, i ti istoričari mogu da budu vrlo neprijateljski nastrojeni, pričaju o nekom 'Srpstvu'. Dođite ovde i vidite šta je pravo mučenje, i kako je teško preživeti... Oni su uvek nas doživljavali kao izdajnike, jer smo mi počeli da sarađujemo sa Albancima. Ja sam morao da opstanem. Vi (Srbi sa severa Kosova) ste tamo gore, na granici sa Srbijom, putujete u Srbiju kad god želite. Ja sam morao da nabavim ličnu kartu da bih registrovao svoj auto" (Intervju 25). Pored toga, ovaj nastavnik je rekao "Oni su veliki Srbi ali i ja sam veliki Srbin. Ne znači da sam izdajica samo zato što sam odlučio da preživim. Ja sam mnogo realističniji u ovoj priči, i nije istina kako nas predstavljaju. Znam da sam deset puta veći Srbin od većine

onih koji žive na Severu. A učenici ovde to takođe znaju i prepoznaju" (Intervju 25).

Međutim, uprkos razlikama među nastavnicima iz Kosovske Mitrovice i Gračanice u načinu na koji vide Albanace, mi nismo zapazili razlike u samom načinu predavanja istorije. Svaki nastavnik smatra da je njegov ili njen glavni zadatak da predaje na osnovu plana i programa Ministarstva obrazovanja Republike Srbije, i da održi predavanja prema rasporedu pre kraja školske godine.

Nedostatak interesovanja među učenicima i frustriranost nastavnika

Većina nastavnika tvrdi da učenici nisu zainteresovani za istoriju, te da im je teško da im privuku i zadrže pažnju i da moraju da budu kreativni kako bi odvukli pažnju učenika najčešće od igrica na telefonu i od društvenih mreža. Pored toga, prema rečima nekih od nastavnika istorije, današnja politika se meša u njihovu nastavu.

Kako je jedan od nastavnika naveo, "Ja želim da kažem svojim učenicima da treba da uče istoriju i da se ne bave politikom. Deca danas znaju više o politici, jer njihovi roditelji pričaju o politici sve vreme, i zato što koriste internet. Međutim, oni ne koriste internet za učenje, već da se zabave…" (Intervju 25). Taj nastavnik je dalje rekao, "Što se mene tiče, kad je reč o istoriji, sve je zanimljivo... ali ja ne mislim da su učenici uopšte zainteresovani. Ne znam, zapravo, ali ja radim najbolje što mogu da ih zainteresujem za istoriju" (Intervju 25).

Holokaust u Srbiji i Jugoslaviji

Svi srpski nastavnici istorije su rekli da predaju o Holokaustu, i da uvažavaju Holokaust kao jedan od najznačajnijih lekcija koje predaju o Drugom svetskom ratu. Njihov fokus je na Holokaustu na nivou čitave Evrope, ali kad bismo ih pitali o Holokaustu u Srbiji i Jugoslaviji, dobjali bismo različite odgovore i interpretacije. Svi nastavnici su rekli da se Holokaust dogodio u Srbiji i u Jugoslaviji, ali ga tumače na različite načine.

Nastavnici su fokusirani na Holokaust u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), dajući kao najočigledniji primer genocida koncentracioni logor Jasenovac. Međutim, barem dva nastavnika zajedno svrstavaju Jevreja i ubijanje Srba. Kako je jedan od nastavnika rekao, "Naravno da spominjemo Holokaust, i sve one tužne priče iz naše istorije. Srbi, Jevreji i Romi su zaista mnogo propatili" (Intervju 22). Dvoje nastavnika je spomenulo logor Staro Sajmište, ali oboje su pripisali odgovornost za te logore i za Holokaust u Srbiji nacististima (Nemcima) i ustašama. Jedan nastavnik je čak rekao da je Beograd bio prvi evropski grad proglašen kao *Juden-frei*, međutim, taj isti nastavnik je rekao da Srbi za to nisu odgovorni (Intervju 23). Taj isti nastavnik je spomenuo i deportaciju Jevreja iz Prištine 1944. godine, nakon povlačenja Italijana, kada je grad pao pod nemačku vlast i SS Skrenderbeg jedinice (Intervju 23).

Samo je jedan nastavnik ispoljio nezadovoljstvo u vezi sa istorijskim udžbenicima po pitanju načina na koji je obrađen Holokaust. Kako je taj nastavnik rekao, "Postoji posebno mesto u udžbeniku o Holokaustu, što je zanimljivo jer oni više pažnje posvećuju tome, a ignorišu srpske žrtve. Ako je iko bio uključen u Holokaust, to su bili *Šiptari*, jer Nemci i Italijani nisu želeli da prljaju ruke" (Intervju 21). Takođe je važno spomenuti da je isti nastavnik indirektno uporedio situaciju u Aušvicu sa trenutnim položajem Srba na severu Kosova.

Poglavlje 5: Nastavnici istorije i predavanje istorije na Kosovu u školama na albanskom jeziku

Prilikom razgovora sa nastavnicima srednjih škola, raspravljali smo o tome na koji način oni generalno predaju Drugi svetski rat, ali smo sveli pitanja na neke ključne teme i događaje, koji su bili prećutani ili naglašeni u udžbenicima u različitim periodima iz političkih ili ideoloških razloga. Naročito smo se fokusirali na trajne motive albanskog nacionalnog narativa o Drugom svetskom ratu, koji se ogledaju u trenutnim istorijskim udžbenicima samo na jedan nekonzistentan način, ali su veoma prisutni u privatnom razgovoru i u knjigama objavljenim od strane profesionalnih i amaterskih istoričara:

- Doživljaj partizanskog pokreta kao isključivo srpske i crnogorske aktivnosti;
- Saradnja Albanaca sa dobrodošlom italijanskom i nemačkom okupacijom kao sredstvo postizanja nezavisnosti od Srbije;
- Potpuno ćutanje o masovnom proterivanju kolonista - Srba i Crnogoraca
- Slaba pažnja posvećena Holokaustu, osim što su svi Albanci viđeni kao spasioci Jevreja;
- Definisanje masovnog nasilja koje se dogodilo u Drenici i drugim gradovima na Kosovu, ali naročito u Baru krajem rata, kao srpski genocid nad Albancima.

Pitali smo nastavnike kako predaju Drugi svetski rat i konkretno kako predaju gore navedene teme. Nakon što su nam odgovorili na pitanja, mi smo ih suočili sa kontradiktornim pogledima koje podržava poznati naučni kolektiv o Drugom svetskom ratu uopšteno, i na Kosovu, ali i sa trenutnim udžbenicima.

Sveukupni rezultati našeg ispitivanja načina na koji se Drugi svetski rat predaje u srednjim školama na albanskom jeziku u posleratnom Kosovu ukazuju na sledeće:

1. U najvećem broju slučajeva, nastavnici su izrazili generalno nezadvoljstvo istorijskim udžbenicima koje je Ministarstvo obrazovanja odobrilo i koji se koriste u svim školama na albanskom jeziku na Kosovu. Njihove kritike su bile usmerene na dužinu lekcija o Drugom svetskom ratu (prekratke, premalo časova za obradu), i na svođenje velikih istorijskih događaja na datume, mesta, bitke i brojeve žrtava. Međutim, nedostatak supstantivnije obrade ove teme nije viđen kao profesionalna manjkavost autora, već kao proizvod političkih ograničenja.

2. I starije i mlađe generacije nastavnika istorije su duboko nepoverljive prema političkoj vlasti i njenom uticaju na predavanje istorije – bilo da li su joj potčinjeni ili je kritikuju – nepoverenje se širi na razne istorijske tekstove i ozbiljna je prepreka profesionalizaciji nastave istorije.

3. Nastavnici su rekli da oni fundamentalno prate udžbenike tokom nastave. Čini se da se slažu sa sveukupnim narativom, delimično sakrivenim iza naizgled izbalansiranog

pristupa Drugom svetskom ratu u knjigama, koji se prilagođava dominantnom nacionalnom narativu i albanskoj naciji: mala nacija, trajna žrtva stranih sila, naročito Srbije, koja pokušava da dostigne slobodu, a nije u stanju da čini zlo ikome.

4. Čak i kada bi dobili izazovna pitanja – koja razotkrivaju kontradikcije u udžbenicima ili između prezentacije ispitanika i knjige, ili različitih uvaženih istorijskih izvora – nastavnici su se držali dominantnog nacionalnog narativa.

5. Otkrili smo da nastavnici naglašavaju specifične teme na različite načine. Ali ovo deluje kao da je prouzrokovano regionalnim razlikama na prvom mestu, a potom generacijskim razlikama, više nego bilo kojim drugim faktorom, što ukazuje na uticaj priča iz porodice i zajednice, koje su konzistentno bile veliki izvor istorijskih informacija dugi niz generacija među Albancima na Kosovu.

6. Daleko od toga da su individualne i lične priče koje se prenose usmenim putem od nastavnika ka učenicima, osim porodice, pripadaju kolektivnom narativu i otkrivaju političke podele unutar dominantnog nacionalnog narativa.

Predavanje na osnovu knjiga

Svi nastavnici su izrazili generalno nezadovoljstvo sa istorijskim udžbenicima, koji se fokusiraju na činjenice i brojke, a izbegavaju ključne opise događaja i procesa. Čuli smo mnoge komentare o greškama, kontradikcijama, propustima, uprošćavanjima i mnogo opširnije kritike same stručne dubine udžbenika. Ovo potonje je brzo bilo ublaženo uvažavanjem strukturnih ograničenja: na primer, potrebe da se proizvedu istorijske knjige koje nisu suviše kabaste, kako ih se učenici ne bi plašili, i potrebe da se mnogo materijala ugura u vrlo mali broj časova.

Zapravo, ako uzmemo u obzir vremenska ograničenja – od minimuma jednog sata nedeljno do maksimuma dva na društvenom smeru u srednjoj školi – nastavnici su rekli da su koristili udžbenike iako im se nisu dopadali. Sveukupno, osećanje je da nema vremena za udubljivanje u program.

Za neke, apsolutno nema alternative, "Učenici ne žele da ne prate udžbenik, a roditelji ih podržavaju. Ako ja radim više, oni se žale, samo žele da čitaju ono što je u knjigama" (Intervju 7). U jednom razredu smo primetili da se od učenika traži da pročitaju tekst lekcije unapred, i onda da ga recituju na času; oni ne čitaju iz knjige, već koriste fotokopije udžbenika.

Međutim, drugi nastavnici su rekli da su različite teme naglašavali na različite načine, i da su ohrabrivali učenike da više istražuju na internetu, i da iskoriste svoje znanje engleskog jezika. Udžbenicima nedostaje poverenje, što nije novo niti jedinstveno posleratnom Kosovu. Ovaj fenomen ima dugu istoriju. On je uticao i još uvek utiče na učenje istorije i na njeno predavanje.

Kakve knjige?

Pošto kritikuju udžbenike, nastavnici se retko eksplicitno žale na autore. Kako je jedan od nastavnika rekao (Intervju 7), "Ja ne mislim da oni mogu da pišu šta žele." U nekim knjigama je rat u Drenici i ubistvo nacionalnog heroja Šabana Poluže predstavljeno pasivnim rečnikom, sa izostavljanjem zločinaca koji su u drugim tekstovima predstavljeni kao "srpsko-crnogorski

partizani." Pomenuti nastavnik je kao razlog za izostavljanje identiteta zločinaca bio taj što su autori hteli da "eliminišu govor mržnje."

Dva autora udžbenika su nam rekla o UNMIK i EU "intervenciji", nakon rata, sa zahtevom da se promeni jezik korišćen da bi se opisale aktivnosti drugih nacionalnih grupa (Intervju 19.1 i 19.2). Jedan je rekao: "Danas, umesto da kažemo da su Srbi ubili pedeset Albanaca, mi kažemo da je srpska policija i vojska ubila pedeset Albanaca" (Intervju 19.1). Drugi se nadovezao: "Zato što je to istina, nacija ne ubija, ne postoji način da nacija ubije" (Intervju 19.2). Zbog međunarodnog prisustva na Kosovu, jedan nastavnik je rekao: "nema nacionalističkog jezika u knjigama" (Intervju 8).

Zanimljivo, samo jedna nastavnica je rekla da učestvuje u međunarodnim radnim grupama Centra za demokratiju i pomirenje u Jugoistočnoj Evropi, sa sedištem u Solunu, koji, prema njenim rečima, pruža dragocene treninge (Intervju 1). Ali čak ni ona nije spomenula vežbanku Centra o Drugom svetskom ratu, čija je namena da bude alternativni izvor nacionalističkim istoriografijama, i dostupna je na internetu na albanskom, kao i na svim regionalnim jezicima.[100]

Treba spomenuti da su se dva autora udžbenika sa kojima smo razgovarali više žalila na politički pritisak koji vlada Turske vrši na vladu Kosova. Tokom 2010. godine Turska se bunila protiv negativnog rečnika kojim su Otomani bili opisani ("horde") i protiv opisivanja otomanske vladavine nad Kosovom i nad Balkanom kao stranom okupacijom, umesto "suživota" i "zajedničke vlade," zahtevajući promenu jezika – ovde nije reč o ispravnosti već o istorijskom sudu o Otomanskom carstvu.[101]

Politički pritisak može da dolazi i od strane domaćih elita takođe. Tokom razgovora, jedan istoričar nam je rekao da je njegov koautor uzeo njegovo mesto u Istorijskom institutu jer je poticao iz moćne albanske porodice u Jugoslaviji, te u knjigama postoji ograničenje kritici elite bivše Jugoslavije. Stanovište da novi istorijski udžbenici mogu da imaju političke agende je široko zastupljeno.

Za starije nastavnike koji su završili svoje osnovno školovanje tokom Jugoslavije, nepoverenje prema knjigama je počelo kada su učili i morali da predaju nekritičku istoriju Drugog svetskog rata kao "istoriju jugoslovenskog naroda," gde su "Bitke na Sutjeci i Neretvi alfa i omega rata" (Intervju 12; Intervju 18 takođe spominje dva filma), i sve ostale bitke u kojima se "deset hrabrih partizana bori protiv nemačke vojske, kao u filmovima" (Intervju 1). Dakle, "Istorija Narodnooslobodilačkog rata je bila napisana u pozitivnom kontekstu. Sile koje nisu pratile ovu liniju su bile predstavljene kao reakcionarne ili kolaboracionističke. Naracija je bila crno-bela" (Intervju 3).

100 http://cdrsee.org/publications/education/workbook-4-second-world-war (Pristupljeno 11.11. 2016).

101 Emine Arifi-Bakalli, "Trajtimi i Turqisë Moderne në Tekstet e Historisë të Republikës se Kosovës: Politika dhe Historiografia," in *Përballje Historiografike* (Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2015).

Jugoslovenski udžbenici istorije su svi napisani na tadašnjem srpsko-hrvatskom jeziku i nedostajalo im je podataka o dinamici rata u Albaniji i na Kosovu. Jedan od autora, student Alija Hadrija, se prisećao kako je branio svoju doktorsku tezu o istoriji Drugog svetskog rata bez svog mentora, koji je upravo bio otpušten zbog čistki nakon protesta 1981. godine. Nakon što je dobio zvanje, ovaj istoričar je bio izbačen iz Saveza komunista ali ne i iz Istorijskog instituta. Umesto toga, Savez komunista je tražio od njega i još jednog kolege da napišu esej na temu "Istina o Narodnooslobodilačkoj borbi na Kosovu." U kontekstu represije albanskog nacionalizma odmah nakon protesta 1981. godine, esej je trebalo da iznese tvrdnju da su svi Albanci na Kosovu oduvek mrzeli Tita, Jugoslaviju i "bratstvo i jedinstvo;" i da su svi Albanci bili balisti, nekomunistički pobunjenici, odnosno kolaboracionisti sa nacističkom Nemačkom. Dvojica istoričara nisu želela da rade to, te su bili pozvani od strane "komiteta za ideologiju" Saveza komunista (Intervju 20).

Predavanje onoga što znaju

Tokom 1980ih godina, albanski nastavnici istorije su razvili različite prakse u nastavi na Kosovu, iz straha od odmazde državnih vlasti. Oni su ili pratili zvanični kurikulum bez odstupanja, ili su pronalazili indirektne načine da pruže informacije koje su konzistentno išle paralelno sa udžbenicima. Mi smo se susreli sa obe prakse među intervjuisanim nastavnicima.

Čak i kada su mislili da u knjigama nedostaju važni delovi iz istorije, mnogi nastavnici nisu odstupali od zvaničnog programa jer su se plašili da će izgubiti svoje poslove. "Mi nismo imali pravo da koristimo bilo koje druge knjige osim zvaničnih, inače bismo bili kažnjeni, nismo se usuđivali da pričamo o albanskoj nacionalnoj istoriji, ćutali smo, jer smo imali pedagoške savetnike, inspektore, i oni su nas kontrolisali" (Intervju 18).

Ali je bilo i onih koji su svoju ulogu doživeli kao patriotsku dužnost, i pisali su dnevni izveštaj o lekcijama koje je trebalo da predaju na osnovu programa, dok su umesto toga predavali nešto drugo, "ono što smo znali i što je bila istina" (Intervju 16). Pošto nisu videli sopstvenu nacionalnu istoriju u knjigama, koje su smatrali stranim tvorevinama i nisu im verovali, diktirali su sopstvene beleške kao dodatak albanske istorije istoriji Jugoslavije. Sami su naučili albansku istoriju, kroz mali broj knjiga koje su stizale iz Albanije i kroz tekstove Alija Hadrija, osim što su često i njih doživljavali kao pristrasne. Zapravo, ako u onome što su nazivali srpsko-hrvatskim knjigama nije bilo pomena nekomunističkih albanskih boraca protiv Nemaca i Italijana, albanske knjige su se čvrsto držale istog komunističkog narativa o oslobodilačkom ratu, koji je svako skretanje od partijske linije video kao izdaju (Intervju 12).[102]

102 Isti narativ je nastavio da postoji nakon pada komunizma. U Istoriji albanskog naroda za srednju školu iz 1994. godine, u prvom izdanju, zbirka radova neimenovanih autora, otpor protiv Nemaca je još uvek predstavljen kao narodnooslobodilački rat kojim dominiraju komunisti, sa samo delimičnim pokušajem da se ostali spomenu. Hodža ostaje ključna figura i nekonzistentnosti – između veličanja Hodže ili njegove demonizacije kao i komunizma – su manje bitne od reafirmisanja albanske nacionalne kosmologije. Mi smo ovu informaciju pronašli u knjizi Erind Pajo, "Albanian Schoolbooks in the Context of Societal Transformation: Review Notes," in *The Politics of History Education*, edited by Christina Koulouri (The Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, CDRSEE, 2002), 445-461.

Stariji nastavnici su se uglavnom žalili na prepreke sa kojima su se susretali tokom svog obrazovanja, poput pozicije u akademskoj sferi, ideoloških pitanja, cenzure i političkog progona. Barem je dvoje nastavnika pričalo o tome kako su izabrali da ne ostanu na fakultetu jer nisu želeli nevolje i brinuli su se o izdržavanju svojih porodica. Drugi su se žalili što nemaju ni sredstva ni mogućnosti da sprovode istraživanje usled nedovoljnog poznavanja stranih jezika. Njihova profesionalizacija je patila zbog ovih ograničenja.

Ono što većina nastavnika kaže da je naučila o istoriji Drugog svetskog rata je poteklo uglavnom iz usmene tradicije. "Naša istorija je na terenu, ne u dokumentima neprijatelja jer mi nismo imali državu da piše dokumenta" (Intervju 17). "Imali smo *kulla* i *oda*[103] i odatle potiče sva istorija, naučena tradicijom i tako ja pamtim da sam učio istoriju, na okupljanjima" (Intervju 5).

Starije generacije nastavnika su rekle da, iako su mislili da poznaju istoriju iz predanja starijih članova porodice i komšiluka, nisu smeli da pričaju o tome otvoreno jer je postojao strog nadzor u školama, naročito posle 1981. godine. Svi su se prosto plašili da će ih drugi špijunirati. "Zavisilo je od toga ko je bio nastavnik, ali se Drugi svetski rat učio između redova, ne onako kako je bilo. Morali smo da se držimo redova jer je politika u to vreme bila agresivna, ali smo sa prijateljima učili između redova. Na primer, kad smo pričali o Drugom svetskom ratu, išli smo preko Bizmarka, jer poslovica glasi 'jezik ti ide na zub koji boli.' Koristili smo podelu Nemačke kao metaforu da objasnimo podelu albanskih teritorija kako ne bismo bili žrtve srpske politike tog vremena" (Intervju 5).

Za ove nastavnike, paralelni školski sistem 1990ih je bio oslobođenje, jer su mogli da predaju šta su hteli. Nije više bilo jugoslovenskih knjiga da nameću narativ, ali takođe nije bilo knjiga uopšte, bar ne do 1994. godine. Tako da su nastavnici sami vodili nastavu, sa jedinstvenom slobodom. "Ja sam lično diktirao (beleške) o *Balli Kombëtar*, i diktirao sam (beleške o) temama koje su bile anatema" (Intervju 12).

Za mlađe generacije, one koje su išle u srednju školu i ponekad na fakultet tokom 1990ih, paralelni sistem je bio drugačije iskustvo. Oni se sećaju svog obrazovanja najčešće uz nelagodu i strah. Morali su da hvataju beleške koje su im nastavnici diktirali sedeći na podu i balansirajući sveske u krilu. A oni koju su živeli u ruralnim krajevima su imali traumu jer su morali da hodaju više kilometara da bi stigli do mesta koje je služilo kao škola, koje je najčešće bilo privatna kuća. Uz malo sreće, časovi su trajali i do 20 minuta, ako su nastavnici uspevali da prođu policijske kontrolne punktove bez zadržavanja.

Jedan nastavnik, koji je u to vreme bio učenik srednje škole, nam je pričao kako ga je policija jednom zaustavila na putu do škole (Intervju 4). Maltretirali su ga, govorili da je "iredentista" i oduzeli mu knjigu koju je tek bio kupio, istoriju Albanaca, mada autora ne može više da se seti. Kada je stigao kući plakao je više zbog toga što je ostao bez knjige nego zbog fizičkog zlostavljanja koje je pretrpeo na policijskim punktovima. Sećanje na školske predmete je mnogo nejasnije. Nije mogao da se seti nastave o Drugom svetskom ratu. Pamtio je samo 1912. i istoriju albanske nezavisnosti, "jer je to bila istorija albanskog naroda." A to je "tužna posledica paralelnog sistema."

103 Kulla, je tradicionalna albanska kuća nalik na kulu, a *oda* je tradicionalna muška soba

Drugi su rekli, “Ne sećam se ničeg u vezi sa Drugim svetskim ratom, apsolutno ničeg” (Intervju 7); “Mi smo samo održavali u životu reč obrazovanje” (Intervju 13); i “Nije u pitanju bio ni opstanak, ni kvantitet, ni kvalitet” (Intervju 8). Uostalom, ono što treba da uče o istoriji se učilo u *oda*, “gde smo pričali mnogo o nacionalnom pitanju.” (Intervju 3).

Jedan nastavnik koji je imao mnogo motivacije da uči se sećao pet ili šest strana beleški koje su mu tada izdiktirali, uvod u rat koji je bio, kako on parafrazira, između dva bloka moćnih sila u kojima su Albanci zauzeli dve pozicije, jednu na strani Nemačke u nadi da će se osloboditi od Srbije, i jednu protiv fašizma kao mnogo opštijeg rizika (Intervju 2).
Predavanje istorije je takođe bilo pod uticajem ideologija. Jedan nastavnik je rekao da, u zavisnosti od toga za koju ideologiju se nastavnik zalaže, favorizovaće strane u objašnjavanju Drugog svetskog rata. “Ako ste levičari, više ćete ceniti partizane i narodno oslobođenje, ali ako ste desničari, više ćete ceniti baliste” (Intervju 3).

Partizani kao etnički „Drugi“

Jedan nastavnik je rekao da je pokušao da opovrgne rasprostranjeno uverenje da su partizani bili isključivo Srbi, što se može zaključiti iz potpune tišine o albanskom učešću u partizanskom pokretu, što oslikava popularno ubeđenje među Albancima na Kosovu, ma koliko bili nepodesni i kontradiktorni, da su “partizani bili Srbo-Sloveni” i četnici, i da su činili užasne zločine protiv Albanaca. “Učenici razumeju da su balisti bili Albanci, a da partizani nisu bili Albanci, ali ja sam im objasnio da je to ideološko pitanje, da su partizani imali drugačije viđenje politike” (Intervju 13).

Ali za mnoge druge nastavnike, predmet partizana još uvek nije otvoren za slobodnu raspravu. “Rat i partizani su prilični tabui, i zato generacije 1999. i 2000. godine to ne razumeju” (Intervju 3). Mi smo pronašli barem anegdotičnu potvrdu ovoga kada smo obišli 12. razred gimnazije *Sami Frashëri* u Prištini, gde nijedan učenik nije znao da odgovori na jednostavno pitanje “Ko su bili partizani?” sve dok jedan, u želji da da bilo kakav odgovor, nije pogrešno spomenuo odmetnike koji su bili aktivni na Kosovu između dva svetska rata.[104]

Doživljavanje partizana kao neprijateljskog etničkog “drugog” se održava kao mitsko uverenje, čak i naspram suprotnih dokaza. Komandant kosovske antifašističke oslobodilačke vojske je bio Albanac, Fadil Hodža, koji je nakon rata bio postavljen na vrlo bitne pozicije u jugoslovenskoj komunističkoj vlasti, prvo lokalno a potom nacionalno. Očigledno je bilo albanskih komunista među partizanima, ali nastavnici se ne bave tom činjenicom. Kad se bave, oni moraju prvo da objasne kako bi neki Albanac uopšte mogao da se priključi vojsci koja je dovela do toga da se Kosovo pripoji Jugoslaviji.

Jedan nastavnik je rekao da on svojim učenicima objašnjava odnos između Albanaca i partizana na Kosovu pričom o Enveru Hodži i njegovom uticaju, i o kampanji koju su vođe poput Fadila Hodže i Džavita Nimanija sprovodile lokalno kako bi regrutovale Albance u većinsko srpske i crnogorske partizanske snage. Kada su ovi potonji pokušali da ubede imama iz Rezala da “danas Srbija nije Srbija kralja, već je drugačija Srbija u skladu sa komunističkom ideologijom razvoja i prosperiteta, imam je prosto odgovorio ‘crni luk i mladi luk mirišu isto, luk je luk’” (Intervju 11).

104 Gimnazija Sami Frashëri, posmatranje nastave 16.5. 2016.

Da li su partizani ikad nosili keče?[105]

Svi nastavnici priprisuju partizanskom nasilju tokom represije za vreme nemira u Drenici krajem 1944. godine za srpske i crnogorske planove za genocid, kada su lokalni partizani odbili da odu na Severni front i ostali da brane svoje domove od četničkih napada. Ipak, nastavnici predaju o ovom događaju na različite načine.

Pre rata, kada je drenički vođa Šaban Poluža bio proglašen za neprijatelja naroda, nastavnici su nepotpuno pričali o njegovoj pobuni. "Zabeležio bih da smo održali te lekcije, ali učenicima nisam pričao o tome. Ili bih to predstavljao drugačije, ili ne bih spominjao uopšte" (Intervju 17). "Rekli bismo obrnuto, da je bio patriota a ne neprijatelj." "Učili su nas da su 'Fadil Hodža i komunistička vojska na čelu sa Mošom Pijade i Ramizom Sadikuom [sic], velikom silom gušili albanske horde dok nisu potpuno nestale,' ali ja to drugačije objašnjavam mojim učenicima... da je Šaban Poluža bio star čovek, ali da je bio veliki čovek... da su ga podržavali u Rugovi i svuda na Kosovu " (Intervju 15).

Prema ovim nastavnicima, tek su posle 1990. godine počeli da pričaju o borbi u Drenici, "onako kako je bilo" (Intervju 11). "Albanci su bili nesrećni jer su videli genocid, videli su ljude ubijane u zasedama, ljude ubijane noću i davljene u rekama i druge stvari koje su bile teške za razumevanje. Bilo je mnogo nakupljenog besa, Šaban Poluža nije imao izbora, morao je da reaguje na taj način tada."

Ipak, priča o Šabanu Poluži je trenutno samo ukratko spomenuta u većini knjiga, i takođe je nekoliko nastavnika jedva spominju u učionici. Priča je možda previše komplikovana, kako je jedan nastavnik objasnio (Intervju 2). Ona zahteva pričanje o tome kako se Poluža borio na strani partizana, i da se odvojio od njih tek kada je video da Srbi ugrožavaju njegovu regiju. Ali u potpunom preokretanju istorijske sreće, priznati da je Poluža bio partizan je savremena anatema. "Danas on ima samo nacionalističku konotaciju, i niko ne priča o tom razilaženju u udžbenicima, samo u univerzitetskim tekstovima."

Isti nastavnik je rekao da on priča svojim učenicima priču o Polužinoj pobuni "onako kako je bilo," ali ukratko, i kako su nakon rata komunisti došli na vlast i kako su "ljudi koji su sarađivali sa Polužom i sam Šaban Poluža bili proglašeni neprijateljima." Istoriju pišu pobednici, rekao je, i zato se pedeset godina nije pričalo o Poluži u školama. "Intelektualci iz Đakovice su bili politička elita, i oni su gradili istoriju, političku istoriju, i krili su Šabana Polužu, ali sada kad se promenila politička sredina, na svu sreću, možemo ponovo da izučavamo istoriju (Intervju 4).

Očigledno je bezbednije za nastavnike da se povežu sa ponovnim vraćanjem Polužinog imena nakon rata u panteon albanskih nacionalnih heroja počevši od Skenderbega, nego da specifičnom epizodom lokalnog partizanskog nasilja (Intervju 7). Samo je jedan nastavnik spomenuo da zna i da predaje da je Šaban Poluža bio partizan pre nego što se razišao sa Fadilom Hodžom, komandantom antifašističke oslobodilačke vojske "zbog masakara koji su se dešavali" u Drenici (Intervju 16).

105 Tradicionalna bela kapa koju Albanci nose u ruralnim krajevima

Masovno ubijanje u Baru

Masovno ubijanje u Baru 1945. godine kada se rat već bio završio na Kosovu je takozvani slon u sobi. Svi nastavnici kažu kako ne predaju ono što se desilo u Baru jer nema izvora i nema naučnog zapisa tog događaja. Ipak, svi su znali za to, i većina njih je bila svesna male količine literature koja se time bavi, i pričali su sa svojim rođacima i sa komšijama koji su preživeli masakr.

Pošto je taj događaj bio cenzurisan u jugoslovenskim istorijskim knjigama, mnogi nastavnici su rekli da oni nisu ni znali za to pre ranih 1990ih. "Mi smo znali za to samo privatno, od nekoga iz škole ili iz kuće ali niko nije imao hrabrosti da to spomene. Mi smo mogli da pričamo o tome osim u porodici, ali samo sa mojim ocem ili sa stricem, ne sa gostima ili komšijama" (Intervju 11). Bilo je raznih verzija priče koje su tada kružile. Jedan nastavnik se seća da su "brojke bile preuveličane od 7000 do 11.000 mrtvih, ali da smo javno počeli da pričamo o tome nakon ranih 1990ih, i to ne istoričari, već publicisti" (Intervju 3).

Jedan nastavnik nam je ispričao o svojoj radoznalosti kasnih 1970ih u vezi sa ovim događajem, kada je pročitao nešto u knjizi nazvanoj 41, jer je imala 41 autora. Spomenuo je događaj u Baru u svojoj tezi, ali kada ju je predstavio svom profesoru, on mu je rekao da izbaci taj deo, jer je bilo previše straha od mogućih reperkusija (Intervju 9).

Kada je priča o masakru bila uvedena u nastavni program, nakon segregacije škola, to je bilo uglavnom na osnovu dva izvora: prvi je bio knjiga iz istorije za srednju školu koja je bila pripremljena i objavljena ranih 1990ih,[106] a drugi su bila svedočenja preživelih i njihove usmene priče o tome. Svi su nešto čuli od nekoga. "Nije bilo literature o tim stvarima, naročito ne u Baru. Moj rođak je bio jedan od preživelih i rekao mi je da je video more u Baru kako postaje crveno i te bele albanske kape... bio je pušten i spašen" (Intervju 1). "Znam jednog čoveka koji je preživeo, komšiju, umro je pre 4-5 godina" (Intervju 2).

Za jednog nastavnika je priča bila veoma lična. On je čuo od svog dede kako je njegov pradeda bio ubijen u Baru i kako je država pokušala da izbriše sećanje na masakr i na njegovog pradedu, isporučivši umrlicu na kojoj nije pisao ni uzrok ni mesto smrti. Isti nastavnik na svojoj traumatičnoj porodičnoj priči gradi generalnu teoriju događaja: "U osam posto slučajeva su odvodili muškarce koji su imali samo jedno dete, bez braće... da bi im utrli svaki trag" (Intervju 10).

Ipak je uvek postojala konzistentno jaka zadrška da se događaji u Baru predaju u školi. Jedan nastavnik nam je rekao kako je mogao da aludira na to a da ne ulazi u detalje, "Rekao sam studentima da postoji ulica duga sedam metara puna belih kapa, kasnije su razumeli šta im je nastavnik rekao, ali im nisam rekao 'Bar je bio prepun krvi, on je to uradio, tako se to dogodilo'." (Intervju 12).

106 Istorijski instut, *Historia e* Popullit Shqiptar, 335.

Ova zadrška opstaje i u skorašnjoj politizaciji ovih događaja u Baru nakon pada komunizma u Albaniji. Ključni problem u pokušavanju da se pruži nov značaj masakru je navodno saučesništvo Envera Hodže i Tita u ubijanju pet hiljada Albanaca u Baru i još hiljadu koji su pobegli u Albaniju iz Kosova nakon rata[107] Tokom 2010 godine, parlament Republike Albanije je uspostavio Istražni komitet da istraži ove događaje, proces koji je bio blisko praćen na Kosovu. Rezultat rada Komiteta je bila publikacija u kojoj se ističe zajednička odgovornost dvojice komunističkih vođa za masakr.[108]

Na Kosovu je ta preokupacija sa rešavanjem pitanja ko je naručio ubistva takođe veoma uobičajena, i verovatno je to razlog zbog kojeg nastavnici ne pričaju mnogo na času o događajima u Baru. "Dilema je oko toga ko je inicirao masakr, da li je postojao neki dogovor sa Komunističkom partijom Albanije ili ne" (Int. 6). "Ja nisam iznenađen time što se to dogodilo, svako ko je drugačije mislio je bio "neprijatelj." Enver Hodža i Fadil Hodža su bili odgovorni, oni su imali dokumenta, izvore…" (Intervju 2).

Fadil Hodža i Đakovica

Zbunjujuća rasprava o albanskom učešću u partizanskom pokretu ulazi u krizu kada se spomene ime Fadila Hodže. Iako ga je kosovska vlada uvažila kad je umro 2001. godine državnom sahranom i punim vojnim počastima, lik Fadila Hodže je još uvek kontrovrezan. Postoje grupe koje podržavaju njegovu ulogu u partizanskom ratu, i kasnije u jugoslovenskoj nomenklaturi, i grupe koje odbijaju svako pozitivno sećanje na njega. Ocena je vezana za učešće Albanaca u vlasti posleratne Jugoslavije.

Nastavnici istorije kažu da generalno prate udžbenike, u kojima je Hodža predstavljen kao herojski vođa antifašističkog pokreta i borac za Albance u socijalističkoj Jugoslaviji. Međutim oni ne spominju njegovu ulogu u potiskivanju snaga Šabana Poluže u Drenici tokom zime 1945. i u drugim epizodama partizanskog nasilja, koje su veoma žive u kontekstu sećanja na Kosovu o Drugom svetskom ratu.

Jedan nastavnik je rekao da je Fadil Hodža bio jedini komandant albanskih partizana (Intervju 3). Drugi svojim učenicima govori o Fadilu Hodži, koji je "otvorio škole i univerzitet," i koji je imao veliku ulogu u političkom razvoju Kosova kao delu Jugoslavije (Intervju 6). Ali skoro svi se ustručavaju da spomenu njegovu ulogu u ratu. Jedan od ispitanika je rekao "Da li znate da Fadil Hodža i mnogi političari iz tog vremena još uvek imaju žive članove porodice?" u smislu da niko ne bi trebalo da priča loše o čoveku, kakva god da je njegova politička odgovornost bila za partizansko nasilje na Kosovu (Intervju 16).

Barem jedan od nastavnika govori svojim učenicima da "Sa desne strane, balisti su imali cilj da oslobode i ujedine sve albanske zemlje, a Fadil Hodža i njegova komunistička ekipa s leve strane su pokušali da reše probleme Drugog svetskog rata i odrede granice, a on tu moć nije imao" (Intervju 9).

---

107 Elsida Luku, "Albanian-Yugoslav Relations (1945-1948) and their Presentation in School History Textbooks," Paper delivered at the Georg Eckert Institute, The Institute of Spiritual and Cultural Heritage of the Albanians and the Institute for National History Conference on *Historiography and History Education in the South-Slavic and Albanian Speaking Regions*, Skopje, 3-4 June, 2015, 42-43, quoting from Beqir Meta, Muharrem Dezhgiu, Xhevair Lleshi, *History of the Albanian people* 12 (Tirana: Uegen 2009), 300-301.
108 Videti: Butka, *Masakra e Tivarit.*

U Đakovici je istorijska ocena ove političke figure bila potpuno pozitivna. Jedan nastavnik je dao učenicima zadatak da napišu tekst o Fadilu Hodži. Ovo je bilo u kontekstu žustre lokalne kontroverze iz 2010. godine o podizanju spomenika Hodži. Većina novina je bila pozitivna. "Bili su pod uticajem porodica i okruženja, kao i interneta. Kad naš pristup podrazumeva raspravu o činjenicama poput uključenja u obrazovanje, razvoj kulture, činjenicu da je on bio komandant u vreme rata, autonomiju iz 1974. godine, naravno da je mnjenje pozitivno." (Intervju 8).

Ovo možda nije bilo stanovište u Drenici, gde nijedno ulaganje nije učinjeno tokom Jugoslavije, "Dok je u Đakovici bilo 37,000 zaposlenih u fabrikama, zahvaljujući Fadilu Hodži" (Intervju 8). Kada smo ih pitali zašto nije bilo ulaganja u Drenicu, isti nastavnik je rekao "Da dobijem šansu da izgradim put, ja bih ga naravno izgradio u svom selu, ne u tvom."

Holokaust na Kosovu i u Albaniji

Prateći udžbenike, svi nastavnici su rekli da pričaju o Holokaustu kao o posledici rata, sa jednim izuzetkom koji je rekao da on to predstavlja kao cilj nacističkog rata. On je takođe jedini spomenuo logore u Albaniji i na Kosovu "Još uvek se vidi stari zid zatvora u Ulpijani" (Intervju 4).

Svi nastavnici su rekli da ističu nevinost Albanaca u kontekstu Holokausta, i zapravo su rekli da učenicima pričaju o paraleli koja postoji između Albanaca i Jevreja. Kao Jevreji, Albanci su bili predstavljeni kao "neprijatelji" od strane Srba i predviđeni za istrebljenje (Intervju 2). Kao i Jevreji, Albanci su bili proganjani i tako su štitili Jevreje, jer su humani (Intervju 4).

Jedan nastavnik koristi Holokaust da predstavi komparativne genocidne nacije. "Kažem svojim učenicima da ne veruju ono što čitaju na društvenim mrežama ili vide u dokumentima, slovenske nacije su činile mnogo gore stvari" (Intervju 5).

Saradnja i simpatije prema Nemačkoj/Italiji

Svi nastavnici prate dominantni narativ da su italijanska i nemačka okupacija bile oblik oslobođenja od Kraljevine Jugoslavije. Okupatori su doveli škole i kulturu u Albaniju po prvi put. Saradnja sa okupatorima, dakle, nije viđena kao problematična.

Nastavnici ne vide poznate albanske kolaboracioniste sa Nemcima i Italijanima kao izdajnike, kako su ih videli svi srpski i albanski udžbenici pre rata. "Te knjige treba držati dalje od učenika," rekao je jedan nastavnik (Intervju 2). Hodžini istoričari su mogli da nazivaju Mehdija Frašerija ili Redžepa Mitrovicu izdajnicima, "ali to je bila logika tog vremena, Albanci nisu mogli da se suprotstave Nemcima i ako ne možemo da ih nazivamo patriotama iz današnje vizure, onda ne treba da ih nazivamo izdajnicima. Istom logikom bi Albanci koji su učestvovali u tranzicionoj vlasti nakon 1999. godine na Kosovu izdajnici jer su bili pod uticajem Nemaca, Amerikanaca itd.." Niko ne bi trebalo da zaboravi, oni kažu svojim učenicima da su "Albanci imali dva neprijatelja, starog i novog" (Intervju 13).

Jedan nastavnik predlaže sindrom male nevine nacije, i potom objašnjava savezništvo Albanaca i Italijana u Albaniji i na Kosovu kao: "Pitam učenike da li je dobro što je Zog sarađivao sa Italijom? U to vreme, ne zaboravite, nismo mogli da budemo ni sa Grčkom, ni sa Srbijom, ni sa Makedonijom, sa ovima, sa onima, šta biste vi uradili? Učenici kažu, da nastavniče, bili bismo sa Italijom" (Intervju 12).

Jedan nastavnik je rekao da zato što su Albanci bili miljenici Italijana, stari ljudi se toplo sećaju okupacije, oni nemaju loše uspomene, ni na njih ni na Nemce, "ali ja pričam o stanovništvu, ne o onome što piše u knjigama... Ja kažem ovo tek nakon 1990ih" (Intervju 11).

Nismo uspeli da angažujemo nijednog nastavnika u evaluaciju njihovog fašizma ili nacizma, osim njihove uloge u ujedinjenju Albanije i Kosova. Dva autora udžbenika sa kojima smo razgovarali su potvrdili da duboka simpatija prema Musoliniju i Hitleru postoji među starijima: "Zovu ih Daja Muse i Daja Hete (ujka Musa i ujka Hete)" (Intervju 19)

Čuli smo od barem troje nastavnika o fascinaciji koju lik Hitlera izaziva među učenicima, koji koriste internet da produbе svoje znanje o ovoj istorijskoj figuri, baveći se čak uvrnutim teorijama zavere da je on preživeo i prebegao u Južnu Ameriku nakon rata.

Čije proterivanje?

Istorijski je prihvaćena činjenica da je između dva rata došlo do agrarne reforme i da je Kraljevina Jugoslavija dodelila zemlju srpskim i crnogorskim kolonistima, oduzimajući imovinu albanskim zemljoposednicima. Tokom Drugog svetskog rata, nakon pada Kraljevine Jugoslavije i nakon italijanske okupacije Kosova, srpski i albanski kolonisti su masovno bili proterani. Kada smo ih pitali o tome kako predaju o ovom događaju, skoro svi nastavnici su pogrešno razumeli pitanje i pričali o proterivanju Albanaca između dva svetska rata. Zahvaljujući Drugom svetskom ratu, kako glasi jedan popularni argument, proterivanje Albanaca u Tursku je prestalo.

Jedan nastavnik je odgovorio da on predaje o srpskoj propagandi korišćenoj u bekstvu Srba sa Kosova 1999. godine ali takođe između 1989 – 90. i povlačenje trupa 1915. godine kako bi se širilo nepoverenje u demografsku dominaciju Albanaca. Tek kada smo insistirali i citirali strane izvore o progonu 1941 – 44. priznao je da je čitao o tome (prethodno je rekao da nema izvora), i rekao da srpski izvori preteruju, "nije bilo ni četrdeset ni pedeset hiljada izbeglica, možda je bilo proterivanja, ali ne toliko" (Intervju 2). Drugim rečima, "Ako je bilo progona, nije bio organizovan" (Intervju 13).

Drugi nastavnik je rekao, "Kad razgovaram sa svojim učenicima, srpski kolonisti su došli i okupirali našu zemlju i uzeli najbolja imanja, i u to vreme je to zahtevalo krvoproliće... ali mi se ne odnosimo prema tome na taj način... mi se odnosimo prema tome kako piše u udžbenicima" (Intervju 12). Onaj koji je predavao o progonima kolonista koji su došli na Kosovo između dva rata je rekao da ubacuje i to da su Albanci štitili te koloniste od nasilja (Intervju 16). "Dobri Albanci" koji prate *besa* tradiciju i štite sve kojima je to potrebno, uključujući i srpske neprijatelje, su se takođe pojavili u raspravi sa još jednim nastavnikom (Intervju 14).

Poglavlje 6: Zaključci

Sproveli smo opširne intrevjue sa grupom srpskih i albanskih nastavnika istorije na Kosovu kako bismo bolje razumeli način na koji se istorija Drugog svetskog rata predaje u lokalnim državnim srednjim školama. Pošto su istraživanje i rasprava o zvaničnim udžbenicima otkrili rasprostranjenost zvaničnih nacionalističkih i uzajamno neprijateljskih narativa u publikacijama obe nacionalne grupe, mi smo odlučili da otkrijemo da li nastavnici koriste i prate te tekstove. Želeli smo da otkrijemo koliko se drže zvaničnih narativa time što ćemo ispitati na koji način oni te narative dovode u pitanje.

Rezulati istraživanja su zasnovani na kvalitativnim metodama poput opširnih intervjua i pregleda napisanih knjiga. Naš uzorak se sastojao od 25 strukturiranih intervjua sa nastavnicima srednjih škola. Intervjui su bili delimično strukturirani, sa otvorenim pitanjima. Kako bi uzorak bio nasumičan, razgovarali smo sa nastavnicima iz svih ključnih regija na Kosovu, koji su imali specifično i različito iskustvo kad je reč o Drugom svetskom ratu, kako bismo najbolje obuhvatili sve razlike i sličnosti u odeljenjima širom Kosova. Pre intervjua, uradili smo pregled načina na koji zvanični udžbenici koje su odobrila Ministarstva obrazovanja Kosova i Srbije predstavili rat.

Otkrili smo realnost koja ne može lako da se svrsta u postojeće kategorizacije.

Prvo, nastavnici iz obe grupe su "čuvari" svojih nacionalnih narativa, ali nijedna od ove dve grupe nije homogena, pošto je Drugi svetski rat moćan označitelj stvaranja socijalističke Jugoslavije, i samim tim izaziva kontradiktorna osećanja i političke stavove.

Drugo, nastavnici iz obe grupe nemaju poverenja u uticaj institucionalnih vlasti – strane vlade, međunarodne organizacije, njihova ministarstva – na način na koji predaju svoj predmet u školama. Ali su takođe konformisti, i uglavnom se konformiraju administrativnim direktivama poput nastavnog plana i programa, dokle god oni ne kontradiktuju njihovim duboko ukorenjenim uverenjima u lične i društvene priče o ratu.

"Čuvari" nacionalnog narativa

Uloga srpskih nastavnika kao čuvara njihovog nacionalnog narativa je zasnovana na njihovim trenutnim materijalnim i političkim uslovima. Njihovi životi i rad se odvijaju u veoma teškim okolnostima, ili čak pod okupacijom, kako je jedan od njih tvrdio. Oni rade u školama koje su dobile nazive po srpskim obrazovnim institucijama koje više ne postoje tamo gde su nekada postojale. Zavise od Beograda u smislu administrativnog usmerenja, i predaju istoriju Drugog svetskog rata u kojoj Kosovo zauzima samo mali deo, pošto su se velike tragedije i pobede srpskog naroda dešavale negde drugde.

Uglavnom predaju istoriju Drugog svetskog rata koja se kristalizovala u srpskim udžbenicima od kraja 1990ih, u kojima postoji pokušaj balansiranja jugoslovenskog ideološkog narativa o dobrom, multinacionalnom partizanskom ratu sa rehabilitacijom četničkog pokreta, koji je bio ujedno protiv okupacije i protiv partizana, i u isto vreme sarađivao sa nacistima. U tom narativu, Srbi su se borili na pravoj strani protiv fašizma i nacizma, dok su se skoro sve druge nacije u Jugoslaviji borile na pogrešnoj strani i pravili od Srba žrtve; svi Albanci na Kosovu su krivi,

kao kolaboracionisti sa fašistima, za etničko čišćenje Kosova od Srba i njegovo oduzimanje od Srbije.

Albanski nastavnici istorije žive u drugačijim okolnostima, kao građani Republike Kosova, ali su i oni takođe čuvari svog nacionalnog narativa. Neki se osećaju da moraju da reaguju na strance koji lobiraju za promene načina na koji se istorija piše iz političkih razloga, bilo da li je u pitanju želja Turske da nametne sliku benignog Otomanskog carstva ili pritisak neke međunarodne organizacije da se promeni način na koji je istorija napisana kako bi se smirile etničke tenzije. Drugi su postali čuvari svojih nacionalnih narativa tokom Jugoslavije, kada su bili ili prisiljeni na konformizam, ili su naučili kako da budu prikriveni kritičari jugoslovenske istorije; u deceniji nakon skorašnjeg rata, predavali su u improvizovanim školama koje su i pohađali, gde su učili i predavali nacionalni otpor više nego istoriju.

Albanski nacionalni narativ Drugog svetskog rata, reprodukovan u zvaničnom udžbeniku, je strogo zasnovan na idejama da su albansku naciju konzistentno u više navrata izdale moćnije nacije kao i njene zlonamerne komšije, te su morali da sarađuju sa fašističkom Italijom i nacističkom Nemačkom kako bi se oslobodili od Srbije; Albanci su uvek bili borci za slobodu i nezavisnost, i nisu nikad bili u stanju da čine zlo ikome, uključujuči i svojim „arhineprijateljima“ Srbima. U tom narativu su i albanski partizani i albanski nacionalisti koji su se međusobno borili, kao i albanski kolaboracionisti, jednako heroji.

Sukobljavanja unutar nacionalnih narativa

Ipak, nastavnici iz obe grupe su nam rekli da u svojim učionicama ističu različite događaje iz Drugog svetskog rata, i daju različita tumačenja tih događaja, na osnovu toga šta su naučili izvan udžbenika. Svi pričaju učenicima ono što znaju iz ličnog ili kolektivnog iskustva, i priče koje su čuli od svojih porodica. Ali te priče nisu prosto privatne ili anegdotične, jer su povezane sa širim ideološkim i političkim okvirom, koji ispoljavaju ujedno podelu i fragmentacije unutar njihovih nacionalnih narativa, i snažnu preokupaciju sadašnjošću.

Na primer, srpski nastavnici su nam rekli da se na času eksplicitno izjašnjavaju ili za partizane ili za četnike. Obe grupe su predstavljene kao antifašisti, i na “ispravnoj strani” istorije. Položaj ovih pojedinačnih nastavnika je možda ukorenjen u njihovom porodičnom iskustvu, ali takođe oslikava fragmentaciju unutar samog nacionalnog narativa. Nastavnici koji predstavljaju partizane u pozitivnom svetlu takođe pozitivno gledaju i na socijalističku Jugoslaviju, i mogu čak da osećaju nostalgiju prema njoj, uključujući njen „moto“ etničkog suživota. Ali oni koji se ponosno priklanjaju četničkom identitetu kao porodičnom nasleđu, takođe pričaju svojim učenicima više od lične priče, oni mnogo oštrije kritikuju Jugoslaviju - kao državu koja je oslabila Srbiju.

Ovi različiti pristupi oslikavaju širu debatu. Ideja da se četnički pokret borio na “pravoj strani” rata protiv fašizma i nacizma je počeo sa njihovom rehabilitacijom nakon raspada Jugoslavije, ali je kao istorijska činjenica dovedena u pitanje i u akademskim krugovima i u javnim debatama. Sama reč četnik ima veoma snažno političko značenje: tokom ratova 1990ih je bila u širokoj upotrebi u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, a koristili su je i Albanci na Kosovu da imenuju srpske počinioce ratnih zločina, ali su takođe u mnogim slučajevima upravo ti Srbi koji su činili najstrašnije zločine sami sebe nazivali četnicima. Ta četničko-partizanska podela među Srbima nije samo vezana za sećanje i za istoriju, ona otkriva političke povezanosti ili

mišljenja u vezi sa socijalističkom Jugsolavijom i sa ratovima 1990ih. To je, dakle, i političko pitanje sa praktičnim posledicama, naročito u odnosima između Srbije i njenih suseda. Generalno gledano, sve ove podele se same odvijaju - oni koji su za četnike se generalno mogu opisati kao nacionalisti i konzervativci, a oni koji su za partizane i za Jugoslaviju su više liberalniji, više socijalisti, iako smatramo da ove podele zahtevaju dublju raspravu koja bi trebalo da bude neophodna ako bismo nastavili da dalje razvijamo ovu temu istraživanja.

Otkrili smo da ono je što albanski nastavnici predaju pod uticajem regionalnog konteksta. Kosovo sačinjavaju male zajednice, i iskustvo nasilja Drugog svetskog rata je ostavilo duboke tragove na njima, naročito tamo gde se rat nastavio nakon oslobođenja od Nemaca – bilo zbog unutrašnjih etničkih pitanja, ili zbog borbe jugoslovenskih partizana za totalnom kontrolom nad teritorijom, što je ujedno bio i građanski rat. Te regionalne razlike, koje su se zaoštrile nakon rata i zbog rata, postoje i danas na teritoriji potpuno promenjenog Kosova. Regije su, čuveno, dom različitih političkih elita, bilo bivših partizana koji su vodili Kosovo pod Jugoslavijom, ili potomaka onih koje su partizani porazili, koji su sada na vlasti na Kosovu.

Nastavnici naglašavaju i pravdaju, u svojim učionicama, događaje i likove partizanskog pokreta, ili epizode partizanskog nasilja nad Albancima, na osnovu svojih porodica i zajednica. Ali nije u pitanju samo lična perspektiva, već ona ima i političke konotacije. Ta perspektiva predlaže nadmetanje učešća u antfašističkom ratu, koje je dovelo do oslobađanja od fašizma i nacizma i povratak Srbije na Kosovu.

Saznali smo da su nastavnici iz obe grupe tako razapeti između svoje uloge „čuvara" nacionalnih narativa Drugog svetskog rata i njihovog aktivnog učešća u političkom nadmetanju istih istorijskih narativa. Deluje kao da prenose mlađim generacijama upravo ovu mešavinu prihvatanja generalnih narativa i specifičnih običaja koji su duboko ukorenjeni u lična, društvena i politička iskustva. Ali ova raznolikost oblika komunikacije, od prenošenja ličnog iskustva, pričanja anegdota, korišćenja metafora, gde se praktikuje autocenzura, krije politička stanovišta.

Problem insularnosti i poverenja

Ono što je očigledno iz razgovora koje smo imali sa svim nastavnicima je da i albanska i srpska stručna literatura o istoriji Drugog svetskog rata je prilično insularna i veoma ideološka, i da se ne bavi previše širim međunarodnim obrazovanjem ovog perioda. Kao alternativni izvor zvaničnim udžbenicima, oni ohrabruju učenike da se oslanjaju na internet kako bi istražili ključne istorijske događaje i ličnosti. Ali internet je problematičan izvor informacija kao alternativni izvor informacija, bez bliskog akademskog usmerenja, i može da širi dezinformacije i teorije zavere.

Veliki problem takvog nedostatka akademski proizvedene istorije Drugog svetskog rata je, pošto su zvanične nacionalne istorije, kako među Srbima tako i među Albancima, toliko fokusirane na predstavljanju svake nacije kao žrtve zločina a nikad kao zločince, nijedna se ne bavi kontroverzim i kompleksnim pitanjima poput saradnje sa nacističkim i fašističkim režimima. Ovo takođe nije jedinstveno Kosovu i Srbiji, kako skorašnja merodavna knjiga Istvana Deaka raspravlja u detalje.[109]

109 Istvan Deak, *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II* (Westview, 2015).

Saradnja je minimalizovana kako bi opravdala nacionalnu svrhu, kao što je bio slučaj sa albanskom saradnjom sa fašistima i nacistima kako bi se ujedinilo Kosovo sa Albanijom, ili u slučaju generala Nedića i njegove Srbije koja je sarađivala sa nacističkom Nemačkom, gde je Nedić viđen kao "spasilac" Srba koji su bežali od Nezavisne Države Hrvatske (NDH). O saradnji takođe može da se priča na banalan način, kako bi se cela jedna nacija stavila na "pogrešnu stranu," kao što Srbi negiraju učešće Albanaca u antifašističkom otporu.

Niti ove nacionalne istorije uvažavaju dobro utvrđene činjenice koje bi prikazale njihovu naciju u negativnom svetlu. Albanci negiraju nasilno proterivanje srpskih i crnogorskih kolonista tokom rata. Srbi negiraju nasilje počinjeno protiv albanske populacije od strane bilo koga – bilo partizana ili četnika uključenih u Drugi svetski rat.

Kada smo suočili nastavnike sa narativima Drugog svetskog rata koji su alternativni njihovim nacionalnim narativima, naišli smo na otpor od obe grupe. Nepoverenje u istoriografije koje izazivaju njihove nacionalne narative ili, preciznije, istorijske narative nastale pod uticajem njihovih društvenih i političkih zajednica, je duboko ukorenjeno u nasleđe istoriografije nakon Drugog svetskogr rata – konzistentno veoma ideološkog i promenljivog, u odnosu na politički status Kosova i Srbije.

Jedna osoba koja je to eksplicitnije objasnila bio je učenik iz Prištine koji je rekao "Ne volim istoriju, ne verujem istoriji, jer ne postoje činjenice, uvek ima neko ko dođe da nam kaže šta je istorija bila – prvo Jugosloveni, pa UNMIK, pa Turska." Ipak, politički pritisak se ne oseća samo spolja, već je i osobina domaćih politika i društvene kontrole.

Dodatak A – Pravni Kontekst

Danas na Kosovu objavljivanje udžbenika nastavlja da se odvija prema zakonu br. 02/L – 67, zasnovanom na UNMIK Odredbi br.2001/9 od 15.5.2001. (UNMIK je UN misija za Kosovo). Ovaj zakon je odobrio parlament Republike Kosova 29.6.2006. U njemu piše da bi školski udžbenici trebalo da ispune obrazovne, naučne, pedagoške, psihološke, didaktičke/metodološke, etičke, lingvističke, umetničke i tehničke zahteve u skladu sa standardima i ciljevima iznetim u nastavnom planu. Udžbenici ne smeju da sadrže propagandu protiv Kosova, materijal koji promoviše kršenje ljudskih prava ili principe rodne ravnopravnosti, ili materijal koji promoviše mržnju na osnovu religije, politike ili nacionalnosti. Zakon takođe kaže da udžbenike treba da uređuju stručnjaci iz datog predmeta, koje bira Ministarstvo obrazovanja i nauke putem konkursa koje ono objavljuje, i koji naručuju udžbenike od izdavača. Procedure za komilaciju i uređivanje udžbenika nadgledaju stručnjaci iz Ministarstva obrazovanja i nauke. Kritičku procenu tekstova u udžbenicima obavljaju recenzenti.

Zakon o pred-univerzitetskom obrazovanju u državi, zakon br. 04/L – 032 od 29.8.2011. je zasnovan na članu 65 (1) Ustava Republike Kosova. Zakon kaže da je pred-univerzitetsko obrazovanje organizovano na osnovu nivoa Međunarodne standardne klasifikacije obrazovanja (ISCED) i u skladu sa glavnim fazama okvira kosovskog nacionalnog nastavnog plana (EU Ključne kompetencije LLL 2009). Pred-univerzitetsko obrazovanje Republike Kosova je organizovano u stadijumima, prvo od pet, pa četiri, pa onda još tri godine.

Na osnovu Zakona o školskim udžbenicima u Srbiji, škole bi trebalo da izaberu barem tri udžbenika za svaki predmet sa spiska koji je obezbedilo Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnoloskog razvoja. Spisak istorijskih udžbenika koji pokrivaju period XX i XXI veka sadrži četiri glavna udžbenika (videti Dodatak B). Naša analiza je ovde bila usmerena na tri najnovija udžbenika, dok je analiza četvrtog udžbenika bila zasnovana na sekundarnim izvorima.

Dodatak B - Udžbenici

Kosovski udžbenici [u redosledu prema kom se javljaju u tekstu]

A1. Fehmi Rexhepi and Isa Bicaj, *Historia 9*. Libri Shkollor, 2004.

A2. Fehmi Rexhepi, *Historia 9*. Libri Shkollor 2015.

B1. Jusuf Bajraktari, Fehmi Rexhepi, Frashër Demaj. *Historia (10)*. Gjimnazi matematikë dhe informatikë/Gjimnazi I shkencave natyrore. Libri Shkollor, Prishtinë, 2004

B2. Jusuf Bajraktari, Fehmi Rexhepi, Frashër Demaj. *Historia (10)*. Gjimnazi matematikë dhe informatikë/Gjimnazi I shkencave natyrore. Libri Shkollor, Prishtinë, 2012

C. Fehmi Rexhepi and Frasheër Demaj, *Historia 11*. Gjimnazi I gjuhëve, Libri Shkollor 2004

C2. Fehmi Rexhepi and Frasheër Demaj, *Historia 11*. Gjimnazi I gjuhëve, Libri Shkollor 2013

D1. Isa Bicaj and Isuf Ahmeti, *Historia 12*. Gjimnazi Shoqëror. Libri Shkollor, 2005

D2. Isa Bicaj and Isuf Ahmeti, *Historia 12*. Gjimnazi Shoqëror. Libri Shkollor, 2012.

Srpski udžbenici

1. Mira Radojević, *Istorija IV - udžbenik za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera, četvrti razred gimnazije društveno-jezičkog smera i opšteg tipa i četvrti razred srednje stručne škole za obrazovne profile pravni tehničar i birotehničar*, 2014

2. Djordje Djurić and Momcilo Pavlović, *Istorija za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, 2010 and 2012

3. Radoš Ljušić and Ljubodrag Dimić, *Istorija za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije društveno-jezičkog smera*, 2013

4. Kosta Nikolić, Nikola Zutić, Momcilo Pavlović, Zorica Špadijer, *Istorija za gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera + dodatak*, 2002.

Dodatak C – Spisak intervjua

Intervju	Regija	Rod	Datum rođenja	Iskustvo	Status	Datum intervjua
1.	Prishtina/Priština	Ž	1968	Pre+posle rata	Predaje	19/5
2.	Vushtrri/Vučitrn	M	1980	Posle rata	Predaje	19/5
3.	Prizren/Prizren	M	1958	Posle rata	Predaje	26/5
4.	Vushtrri/Vučitrn	M	1980	Posle rata	Predaje	19/5
5.	Klina/Klina	Ž	1959	Pre+posle rata	Predaje	23/5
6.	Prishtina/Priština	M	1960s	Pre+posle rata	Predaje	17/5
7.	Mitrovica/Mitrovica	Ž	1982	Posle rata	Predaje	19/5
8.	Gjakova/Djakovica	M	1962	Pre+posle rata	Predaje	31/5
9.	Mitrovica/Mitrovica	M	1955	Pre+posle rata	Predaje	19/5
10.	Prizren/Prizren	M	1977	Posle rata	Predaje	26/5
11.	Klina/Klina	M	1953	Pre+posle rata	Predaje	23/5
12	Gjakova/Djakovica	M	1962	Pre+posle rata	Administrator	26/5 & 31/5
13.	Skënderaj/Srbica	M	1980	Posle rata	Predaje	21/5
14.	Gjakova/Djakovica	Ž	1960s	Pre+posle rata	Predaje	31/5
15.	Peja/Peć	M	1951	Pre+posle rata	U penziji	24/8
16	Prishtina/Priština	M	1950	Pre+posle rata	U penziji	17/5
17.	Gjilan/Gnjilane	M	1943	Pre+posle rata	U penziji	25/8
18.	Prishtina/Priština	Ž	1950s	Pre+posle rata	U penziji	17/5
19.	Prishtina/Priština	M	1973	Pre+posle rata	Predaje	25/5
20.	Prishtina/Priština	M	1945		U penziji	25/5
21.	Kosovska Mitrovica/ Mitrovica veriore	M	1973	10 godina	Predaje	9/6
22.	Kosovska Mitrovica/ Mitrovica veriore	Ž	1969	23 godina	Predaje	9/6
23.	Kosovska Mitrovica/ Mitrovica veriore	M	1985	6 godina	Predaje	9/6
24.	Gračanica/Graçanica	M	1977	12 godina	Predaje	10/6
25.	Gračanica/Graçanica	M	1972	16 godina	Predaje	10/6